

právo na (plnohodnotnou) práci, a dále vyjadřovala přesvědčení, podle něhož sociální práva nejsou naplněna, pokud mají podobu státem organizované charity pro chudé, kteří jsou přitom chápáni jako společensky méněcenní a druhořadí.

Za přirozenou součást sociálních práv považoval T. H. Marshall právo na práci, jímž rozuměl nárok každého občana vykonávat ziskovou činnost či zaměstnání podle své vlastní volby, podmíněné pouze požadavkem na odpovídající kvalifikaci. Rovněž sociální práva obecně mají být určena všem, tedy zdaleka nejen těm, kdo jsou v důsledku stáří či nemoci neschopni „pokračovat v boji, kdo tento boj o obživu vzdávají a volají po milosti“. Taková reziduální sociální ochrana nemá, podle Marshalla, nic společného s postavením skutečných občanů.

Marshall tedy přichází již koncem čtyřicátých let 20. století s ideálem poměrné velkoryse rozvinutého (a neustále rozšiřovaného) sociálního státu. Nejde mu přitom zdaleka jen o zboží a služby, které tento stát mezi obyvatelstvo přerozděluje. Mnohem důležitější je pro něj nový duch jednoty celé společnosti, který je s tímto přerozdělováním spojen. Vyrovnávání podmínek mezi úspěšnými a neúspěšnými, mezi zdravými a nemocnými, mezi měšťanými a lidmi bez práce, mezi starými a ekonomicky aktivními, mezi ženatými a svobodnými, to vše přispívá ke všeobecné redukci rizik a nejistoty a k pocitu vzájemnosti, který je podstatným obohacením civilizovaného života.

Podle T. H. Marshalla vytváří přiznání této třetí vrstvy práv všem občanům zcela novou situaci v oblasti sociálního rozvrstvení národa. I když nevede ke stírání existujících třídních rozdílů daných příjmů z ekonomické aktivity, zatlačuje do pozadí jejich význam. Z hlediska nové formy vlastnictví v podobě sociálních práv jsou si všichni občané zcela rovni, tvoří jedinou třídu a rovnost tohoto statusu je významnější než přetrvávající příjmové nerovnosti, které dříve vytvářely a reprodukovaly třídní polaritu.

Moderní sociální práva tak přimášeji podřízení tržních mechanismů a tržních cen sociální spravedlnosti. Význam tržně vyjednávaných kontraktů, které společnost rozděluje, je podřízen této nové formě vlastnictví, jež společnost naopak sjednocuje.

Kapitola 2 Problémy sociálního státu

Sociální stát byl do své dnešní podoby ustaven počátkem druhé poloviny 20. století, tedy v době, kdy svého vrcholu dosahovala moderní industriální společnost. Úvah o jeho krizi naopak výrazně přibývá zhruba od poloviny sedmdesátých let, tedy právě v době, kdy se objevují první teorie o doznívání průmyslové společnosti a o nástupu společnosti postindustriální.¹²

Souběh přechodu k postindustriální společnosti a krize sociálního státu není náhodný. Hlavním podnětem k úvahám o nástupu postindustriálního řádu byl prudký nárůst procenta populace zaměstnané v sektoru služeb a neméně razantní úbytek procenta pracujících v průmyslu. Poválečný sociální stát byl naopak budován na předpokladu, že v ekonomice bude i nadále převládat průmysl se silnou poptávkou po ne příliš kvalifikované mužské pracovní síle, schopné uživit rodinu včetně manželky, jež zůstává po sňatku a narození dítěte zpravidla již trvale v domácnosti.

Přechod k postindustriální společnosti byl doprovázen podobně výraznou vlnou odchodu pracovní síly z průmyslu, jako byl vznik společnosti průmyslově doprovázen masovým odchodem ze zemědělství, jenž v řadě zemí vrcholil v období mezi dvěma světovými válkami a v padesátých letech 20. století. Povrchní analogie mezi deindustrializací a demuralizací živily iluze o tom, že ústup od industriální společnosti bude přinejmenším takovým úspěchem, jako byl svého času její nástup. Sociální stát měl, podle těchto iluzí, zůstat novou vlnou transformace ekonomiky v zásadě nedotčen. Sektor služeb měl vstřebat pracovní sílu odcházející z továren podobně bezproblémově, jako byly předtím masy rolníků, jež odcházely z venkova, integrovány do moderní průmyslové ekonomiky.

Přechod k terciéru však s sebou přinesl problémy, s nimiž se nepočítalo. Vstřebávání pracovní síly do ekonomiky služeb neproběhlo zdaleka tak hladce, jako přesun velkého počtu lidí ze zemědělství do průmyslu, jenž se odehrál jen o několik desetiletí dříve.¹³

Krátce po druhé světové válce existovaly naprosto ideální podmínky pro integraci velkého počtu bývalých rolníků do průmyslové výroby. Země poničené válčením potřebovaly obnovu sídel, továren a dopravní infrastruktury.

¹² Významnou roli v této diskusi sehnala kniha amerického sociologa Daniela Bella *The Coming of Post-Industrial Society* z roku 1973. Přibližně ve stejné době hovoří ve Francii o nástupu postindustriální společnosti Alain Touraine.

¹³ Podrobněji k této problematice viz Esping-Andersen (1999).

Konzumní poptávka potlačovaná za války vytvářela velké odbytiště pro toky zboží a služeb. To vše vedlo k tomu, že masy nízce a středně kvalifikovaných mužů mohly být bez větších potíží umístěny na vcelku stabilní a dobře placená místa. To zřejmě posilovalo poptávku a tedy tlačilo na tvorbu nových pracovních příležitostí.

Žádná nostalgia po venkově tehdy nezavládla. Masy rolníků odcházely v padesátých a šedesátých letech 20. století ze zaostalého venkova nikoliv do prostředí vojensky organizovaných manufaktur, jako tomu bylo o sto let dříve, ale rovnou do centra rozvíjející se automobilové, televizní a supermarktové kultury.

Na rozdíl od proletarizovaných rolníků 19. století si o sto let později jejich venkovští potomci odchodem do měst příjmově i prestižně výrazně pomohli.

Z několika důvodů držela dlouho po druhé světové válce poptávka na trhu práce krok s nabídkou. Věkové kohorty v padesátých a počátkem šedesátých let 20. století byly relativně slabé v důsledku nízké porodnosti v dobách hospodářské krize na přelomu let dvacátých a třicátých. A kromě toho se v té době uchází o práci fakticky jen polovina dospělé populace, neboť ženy si díky poměrně vysokým výdělkům svých manželů mohou dovolit zůstat v domácnosti.¹⁴

Zcela odlišná situace nastala, když došlo o dvacet let později, tedy počínaje sedmdesátými lety k útlumu průmyslu a souběžné expanzi sektoru služeb. Právě v době, kdy v továrnách mizí práce pro muže, nastupují na trh práce v západních zemích v masovém měřítku ženy. Jedná se navíc o velice silně populační ročníky poválečného období. Trh práce v rodící se společnosti služeb tak musel čelit historicky nejvyšší vlně poptávky po zaměstnání. Představy o plné zaměstnanosti, které tvořily zcela reálné a splnitelné jádro programů politiků ve dvacetí poválečných letech, ve změnách podmínek rychle mizí.¹⁵

Nástup společnosti služeb tak vůbec nepůsobil ve stejném směru jako přechod od primárního sektoru k sekundárnímu. Naopak, byl doprovázen velice výraznými změnami jak na trhu práce, tak na úrovni rodiny a celé domácnosti. Společně se specifickým demografickým vývojem pak tyto proměny vedly k silným tlakům na sociální stát, na něž tato instituce, tak úspěšná po druhé světové válce, nebyla prakticky připravena.

¹⁴ Zatímco před druhou světovou válkou zůstávaly v domácnosti pouze ženy ze středních vrstev, v padesátých a šedesátých letech 20. století si mohly dovolit v západních zemích zůstat doma zpravděla i ženy dělníků. Ronchard paradoxně začaly do práce nastupovat neopak právě ženy ze středních vrstev, které si tak zejména od konce šedesátých let realizují své představy o emancipaci a zároveň začínají přispívat do rodinných rozpočtů stagnujících domácnostech příjmů.

¹⁵ Jak upozorňuje Esping-Andersen (1999), pokud by v době odchodu z venkova usilovaly o ekonomickou aktivitu také ženy, mohla vypadat nezaměstnanost v poválečném Švédsku, Velké Británii či Spojených státech podobně jako vypadala ve španělsku osmdesátých let 20. století.

2.1 Nástup ekonomiky služeb

Je pravda, že terciární sektor vytváří v poslední třetině 20. století velké množství pracovních míst, jež je schopno svým počtem kompenzovat úbytek pracovních příležitostí v oblasti průmyslu. Problémem ovšem je, že produktivita práce ve službách roste z řady důvodů výrazně pomaleji než v sektoru průmyslovém.

Povšimnul si toho ostatně již Daniel Bell, jeden z prvních proroků nástupu společnosti služeb. „Produktivita ve službách, kde se jedná o vztah mezi osobami spíše než o vztah mezi člověkem a strojem, bude nevyhnutně nižší, než je v průmyslu,“ konstatoval ve své knize tak vlivné práci (Bell 1973: 155).

Jako příklad uvádí Bell relativně nízkou produktivitu práce v oblasti obchodu, a to i přes vznik supermarketů, nabízejících dopředu balené zboží. Jiným příkladem jsou na klienta orientované služby počínaje kaderníkem až po cestovní agentury, kde osobní vztah vyžaduje množství času. Obdobná je situace ve školství, sociálních službách a rovněž ve zdravotnictví, kde i přes nové přístroje a přesnější diagnózy zůstává čas lékařů limitujícím faktorem. Zatímco nová technika a technologické inovace snižují náklady na jednotku produkce, jsou-li zaváděny v oblasti průmyslu, nová technika a technologie zaváděné kupříkladu ve zdravotnictví naopak zvyšují náklady na jednotku péče.

Přechod většiny ekonomicky aktivních osob z průmyslu do oblasti služeb tak přes zdání určité analogie vytvořil zcela jinou situaci než dřívější přesun masy lidí ze zemědělství do průmyslu. Zatímco dříve přecházeli lidé z oblasti s nízkou produktivitou práce do oblasti s produktivitou práce vysokou a rychle rostoucí, přesun do terciéru znamenal přesně opačný proces. Přitom lidé přicházející do služeb požadují při nižší produktivitě přinejmenším stejné platy jako dělníci v průmyslu.

To přispívá k nárůstu nákladů v oblasti vzdělávání, zdravotnictví a v dalších oblastech, což služby dále prodražuje.¹⁶

Pokud by zmíněné oblasti měly být organizovány čistě tržně, mohlo by to při jejich vysoké ceně ohrozit dostupnost pro velkou část populace. Teoreticky lze jistě vytvořit v podnikatelském režimu množství pracovních míst typu soukromých řídicí, soukromé ochranky, soukromých lékařů a soukro-

¹⁶ Nižší produktivita práce ve službách oproti průmyslu může být vzhledem ke mzdám řešena v zásadě trojnásobem: Mzdu poskytovatelů služeb je možno přizpůsobit nízké produktivitě. V tom případě by ovšem v řadě případů klesla téměř k nule a uvedená služba by z nabídky vymizela. Druhrou možností je nechat službu zaplatit klientovi tak, aby to kopírovalo vývoj mezd v zemi. V tom případě by se řada služeb stala pro klienty příliš nákladnými a opět by vymizely. Proto se sahá ke třetímu řešení: Služby ve zdravotnictví, školství či kultuře jsou různými způsoby dotovány. Zatímco v Evropě stát donuje jejich většinu produktivitu ve Spojených státech je danově zrychloveno jejich poskytování soukromými agenturami. Obojí model ovšem předpokládá ochotu občanů platit daně (Esping-Andersen 1999).

mých učitelů. Jen malá část populace bude však schopna tyto služby zaplatit. Bez veřejného spolufinancování by tedy hrozilo, že část veřejnosti bude z užívání řady služeb vyloučena. Vydaje na veřejné financování služeb však zároveň zvyšují tlak na státní rozpočet a hrozí vyústit v narůstající zadlužení státu. Výsledkem je, že na velkorysé státní financování veřejných služeb není ani v těch nejobhatších zemích dostatek prostředků.

Přechod většího ekonomicky aktivních do oblasti služeb měl na sociální stát budovaný v podmínkách industriální společnosti řadu dalších dopadů. Charakter práce ve službách vede často k individualizaci jak pracovních podmínek, tak také aspirací jednotlivých pracovníků. To podporuje standardizovaným a uniformním způsobem sociálního zabezpečení, jež byly vhodné pro zajištění průmyslových dělníků. Pracovní síla v diverzifikované oblasti služeb může být jen nesnadno organizována, což snižuje vyjednávací moc odborů a jejich tlak na zajištění sociálních práv. Především však vede rozvoj služeb k výrazné feminizaci trhu práce a je tedy spojen s obecným trendem diskriminace ženské práce.

Nástup společnosti služeb tak současně vyvolal celou řadu dilemat. Jde o to, že čím více sektor služeb expanduje a čím větší díl populace zaměstnává, tím větší je rozsah málo kvalifikovaných služeb, jejichž poskytovatelé pobírají jen nízké příjmy, přičemž možnosti jejich vzestupu v zaměstnání jsou nepatrné.¹⁷ Jiným problémem společnosti služeb je, že velká část služeb vykonávaných ženami má charakter marketizované formy konvenčních domácích prací. Tak je tomu v případě služeb zabývajících se úklidem, stravováním, opravou šatstva či péčí o dítě. Expanze služeb v tomto případě znamená, že rodina či její člen nabízí služby, jež dříve vykonával ve vlastní domácnosti, za úplatu druhým. Činnost, která byla dříve vykonávána zdarma, je zpoplaněna a cena této práce je nízká mimo jiné proto, že při jejím zvýšení by hrozilo, že uvedená služba bude z úsporých důvodů opět vykonávána domácnostmi ve vlastní režii.¹⁸

Příchod společnosti služeb umožnil uvést na trh práce do nedělnických profesí masově ženy a situace v oblasti zaměstnanosti se tím výrazně zdražovala. Nikdy předtím se o práci neucházelo tolik lidí a zajištění plnou zaměstnanost (populární heslo z doby, kdy o práci se ucházeli převážně jen muži) od nynějška znamená najít pracovní příležitosti pro naprostou většinu dospělé populace. To se stává také jednou z příčin masové nezaměstnanosti v zemích západní Evropy od sedmdesátých let 20. století.

¹⁷ Ve Spojených státech, kde jako v prvé zemi již koncem padesátých let 20. století přesáhl počet ekonomicky aktivních zaměstnaných ve službách 50 %, v současně době pracuje v laických službách orientovaných na klienta již každý druhý zaměstnanec. V Německu v této sféře pracuje zatím jen čtvrtina zaměstnaných.

¹⁸ Jak uvádí Esping-Andersen, to, zda bude tento typ služeb domácnost nakupovat, anebo si je bude raději poskytovat sama, závisí na jejím disponibilním příjmu, na cenové úrovni služby a na časové tísní rodiny.

Jestliže v padesátých a počátkem šedesátých let v průměrném francouzském či německém městě chyběla práce jen pro jedno či dvě procenta mužských zájemců, s nástupem pracovních příležitostí pro ženy v sektoru služeb se nezaměstnanost paradoxně zvýšila. Od poloviny šedesátých let se například začínají otevírat supermarkety, které slibují práci především ženám. V průměrném městě jich však zaměstnaly několik desítek, zatímco stovky dalších zájemkyň, na které se již nedostalo, se mnohdy poprvé ve svém životě přihlásily na úřadu práce. Pro sociální stát to znamenalo prudký nárůst výdajů v kategorii podpory nezaměstnaných.

Přechod většího populace do terciárního sektoru je z hlediska ekonomického považován za vyšší stupeň vývoje. Z hlediska sociální politiky však představuje zvýšený nápor na veřejné výdaje, aniž by přitom naplňoval státní pokladnu tak spolehlivě, jako tomu bylo v době, kdy většina populace byla zaměstnána v průmyslu.

2.2 Flexibilizace práce

Veškeré fungování sociálního státu bylo založeno na předpokladu téměř plné zaměstnanosti. Tento předpoklad platil přibližně do počátku sedmdesátých let 20. století. Poté začala prakticky ve všech vyspělých zemích různým tempem narůstat nezaměstnanost a vztah mezi hospodářským růstem a mírou nezaměstnanosti se stává stále volnější. Díky technologickým a organizačním inovacím dokáží ekonomiky vyrábět stále více se stále menšími počty zaměstnaných lidí.

V této souvislosti dochází k rozvoji nového fenoménu – flexibilní práce. Flexibilizace práce znamená v zásadě dvojí: jednak jsou namísto plynodnotných standardních pracovních smluv upřednostňovány dílčí a krátkodobé kontrakty na omezenou pracovní dobu, jednak slíh tendence přecházet od klasického zaměstnaneckého poměru k mnohem volnějším vztahům mezi firmou a formálně samostatnými dodavateli a subdodavateli jednotlivých úkonů, produktů a služeb.

Obojí má stejný důsledek – je jím přesun stále větší části tržní nejistoty z firem na zaměstnance či subdodavatele. Zaměstnavatelé se skrze flexibilizaci práce snaží přesunout na zaměstnance (či subdodavatele) rizika plynoucí z kolísání poptávky po svém zboží a službách.

Flexibilizace práce snižuje v zemi optický míru nezaměstnanosti, činí tak ovšem za cenu, že stoupá podíl nízké placené práce a narůstá riziko, že výdělek ekonomicky činného člověka se bude pohybovat na hranici bídy či jen těsně nad ní. Vzniká tak relativně nový jev označovaný jako „pracující chudoba“.

2.3 Flexibilizace rodiny

Flexibilizace práce nabyla dosud nevyhraněnějších forem ve Spojených státech, šíří se však prudce také po Evropě. Zatímco počátkem sedmdesátých let 20. století připadalo v Německu na jeden neplnohodnotný pracovní poměr pět pracovních míst plnohodnotných, v polovině devadesátých let byl tento poměr již jen jedna ku dvěma a během příštích patnácti let by se měly oba dva typy pracovních kontraktů ve své četnosti vyrovnat.¹⁹

Flexibilní práce znamená pro pracovníka buďto nižší kupní sílu (a též nižší možnost pojistit se proti sociálním rizikům), anebo nutnost být současně zapojen do dvou i více pracovních kontraktů. Může znamenat též obojí zároveň. Není náhodné, že se v této souvislosti začalo šířit nové slovo – flexploatace – jako označení pro zcela záměrné dávkování nejistoty, které umožňuje zbavovat zaměstnance sociálních vymožeností, paralyzovat odbory a tlačít na snížení mezd (Bourdieu 1998: 99).

Model flexibilní práce v zásadě napodobuje nekvalifikovanou práci sezónní, šíří se však z oblasti služeb do nejrůznějších odvětví pracovní aktivity a zasaahuje stále více také obory středně a více kvalifikované. Ještě v šedesátých letech byla flexibilní práce spojována téměř výhradně s vdanými ženami, kterým umožňovala sládit pracovní povinnosti s péčí o rodinu a přitom ještě o něco vylepšit příjem domácnosti. Stále více je však tento model pracovního kontraktu vnučován i mužům a těm, kdo o něj nemají zájem.

V rovině oficiálního zdůvodnění má flexibilizace práce přispět ke zvýšení konkurenceschopnosti země v soutěži ekonomik na globální úrovni. Jak ovšem poznamenává například Pierre Bourdieu, tento cíl by předpokládal, že evropští pracovníci budou v konečné fázi soutěžit s těmi, kdo nemají nárok na minimální mzdu, kdo nesmějí zakládat odbory, připouštějí práci dětí, pracují dvanact hodin denně a jejichž mzda činí něco mezi jednou čtvrtinou až jednou patnáctinou průměrné mzdy v Evropě (Bourdieu 1998: 39).

Z hlediska sociálního státu představuje flexibilizace práce dvojnásobné riziko. Lidé, kteří vykonávají neplnohodnotné formy práce, mají nízký příjem a jsou zpravidla žadateli o nejrůznější druhy sociálních dávek a sociálních služeb. Zároveň jim však jejich nízké příjmy neumožňují dostatečně se pojišťt ani nemohou platit vyšší daně. Představují tedy zátěž veřejných výdajů, aniž by přispívali k naplnění státní pokladny. Flexibilizace práce tak (spolu s otevřenou nezaměstnaností) podlamuje základní předpoklad fungování pojištěných systémů, na nichž je založeno financování sociálního státu.

Debata o údajné krizi rodiny probíhá již po desetiletí a její výsledky nejsou jednoznačné.²⁰ Nesporným faktem je výrazný nárůst míry rozvodovosti v posledních desetiletích. Současně s tím však vzrostla i četnost druhých a třetích sňatků, takže počet lidí ve středním věku, kteří žijí trvale osaměle, zůstává vcelku nízký. To umožňuje některým badatelům tvrdit, že rodina se vlastně v žádné krizi nenachází.

Za projev „krize rodiny“ však lze považovat spíše to, že manželský svazek ztrácí svoji náhodivduální závaznost a z rodiny se stává jen jakási průchodzí instituce, jejíž složení se průběžně a stále rychlejším tempem obměňuje. Dochází tedy k určité flexibilizaci rodiny, kdy také tato instituce se stává jakýmsi kontraktem uzavíraným na omezenou dobu a pružně přizpůsobovaným měnícím se podmínkám. Rodina se stává jen jednou z řady projekcí individuálního životního stylu, polem experimentování ohledně nových forem privátního soužití. Toto experimentování má nejrůznější podoby počínaje nesezdanými páry přes bezdětná manželství a páry stejného pohlaví až po neúplné rodiny především matek samoživitelék a jejich nezletilých dětí.

Rostoucí křehkost rodiny však není pouze důsledkem dobrovolného pokusnictví a autonomní volby vlastního životního stylu. Zčásti jde o strategii vynucenou jak rostoucími náklady na výchovu a péči o děti, tak také na stále nekompromisnější požadavky flexibilizovaného trhu práce. Ochota zakládat rodinu, konstatuje německý sociolog Christoph Butterwegge, klesá v těch kruzích, kde stabilní rodinný život, včetně dosavadního rozdělení mateřských a otcovských rolí, přichází do konfliktu s požadavky profesní mobility a biografické flexibility (Butterwegge 2001: 59).

Vzniká tak zvláštní vztah mezi flexibilizací práce a flexibilizací rodiny. Zatímco ta prvá slouží k přenosu tržní nejistoty z firem na zaměstnance a subdodavatele, ta druhá přenáší starost o bezpečí z rodiny jako pevné instituce na její jednotlivé členy, a to zpravidla na členy nejslabší. To pochopitelně zvyšuje popotávku po pomoci ze strany sociálního státu, neboť flexibilizace rodiny je mnohem riskantnější pro ženy než pro muže. Tato forma emancipace znamená pro ženy, že se musejí na vlastní pěst stále častěji pohybovat mezi trhem sňatků a trhem práce. Ani zisková činnost, ani sňatek neposkytují dnšním (a o to méně budoucím) generacím žen dostatečnou existenci jistotu (tamtéž: 62). Právě matky s dětmi, které si dosud nenašly nového partnera, patří k nejhrošším domácnostem vůbec. Jejich situace je o to horší, že

¹⁹ V Nizozemsku pracuje formou flexibilní práce již téměř 40% pracovní síly ve Velké Británii je to třetina mužů a polovina žen.

²⁰ Vyhraněně kritický pohled na úvahy o krizi rodiny nabízí například německý sociolog Thomas Mayer ve stati „Das Ende der Familie – Szenarien zwischen Mythos und Wirklichkeit“ (Volkmann, Schimank 2002).

na trhu práce často marně shánějí plnohodnotná pracovní místa a slouží jako prototypy dokonale flexibilizovaných pracovníků jak co do podmínek své práce, tak co do výše mzdy.

Narušení stability rodiny má řadu příčin, na jednom z předních míst ovšem figuruje poněkud paradoxně právě dopad politiky sociálního státu. Jak upozorňuje například Ulrich Beck, velkorysá sociální politika snížila rizika, jež byla dříve spojena s opuštěním rodiny a vlastní domácnosti. Tím, že stát adresuje svoji pomoc z velké části jednotlivcům, usnadňuje jim rozhodování, zda rodinu jako místo opory opustit, či raději podržet. Oproti tvrzení neolibérálních kritiků se tak ukazuje, že samotný sociální stát se v této souvislosti neprojevil jako instituce, která poručnický diriguje lidské osudy, ale právě naopak výrazně podpořil trend k individualizaci životního stylu.

Dosavadní strategie sociálního státu na poli rodiny spočívala v poskytování sociálních služeb jako kompenzaci za ztrátu dřívějších funkcí rodiny. Pávě v době prohlubující se krize sociálního státu se však stává stále zřejmějším, že tato strategie není schopna aktivovat slábnoucí potenciál svépomoci rodin ani zvládnout důsledky demografické krize, projevující se úbytkem počtu dětí a stárnutím populace. Zůstává otevřenou otázkou, zda slábnutí sociálního státu povede ke vzrůstajícímu sociálnímu úpadku neúplných rodin a domácností s jediným živitelem, či naopak vyvolá reakci v podobě posílení širších rodinných a příbuzenských sítí.

Podle pesimistických předpovědí směřuje však vývoj rodiny vcelku jednoznačně a nevratně od domácnosti s jediným živitelem k domácnosti se dvěma příjmy a odtud k rodině s jediným rodičem.

2.4 Stárnutí populace

Proces stárnutí populace (a někde dokonce jejího vymírání) se projevuje s rostoucí intenzitou v řadě evropských zemí. Počet osob starších šedesáti let se neustále zvyšuje a spolu s tím se zhoršuje početní nepochť mezi lidmi ekonomicky aktivními a těmi, kdo jsou v postaktivním věku.

Tento proces je objektivní, být bývá nadmíru dramatizován především ze strany reprezentantů pojišťovacích koncernů a velkých bank, kterým jde o snížení podílu státu na zajištění důchodů, aby se o to větší prostor otevřel pro ně. Kromě toho je zajištění na stáří prvkem vedlejších mzdových nákladů, kde tvoří významnou část sociálního pojištění. Je snaha tento prvek sociálního pojištění snížit, což by otevřelo prostor pro soukromé pojišťovny a banky a zároveň by odlehčilo zaměstnavatelům (Butterwegge 2001: 200).

Prohlubující se krize průběžného důchodového systému, která je důsledkem nárůstu starších osob v poměru k osobám ekonomicky aktivním, vyvolává zvýšený tlak na posílení důchodového systému fondového. Tento vývoj ovšem bude znamenat do budoucna hned dvojitý finanční zatížení těch, jimž je dnes dvacet či třicet let. Nutnost spojit si na vyřešení svého vlastního důchodu (ať již v soukromých, či podnikových fondech) tak pravděpodobně sníží kupní sílu nemalé části dnešních mladých lidí. Podle některých badatelů základá takový vývoj do budoucna velké riziko vyostření mezigeneračních konfliktů.

Zároveň se v mnoha zemích předpokládá další pokles počtu narozených dětí. Tento pokles je přinejmenším zásluhou důsledkem kalkulů na úrovni domácnosti, jenž se projevuje v řadě vyspělých zemí. Například v Německu zůstává třetina žen i mužů narozených po roce 1960 trvale bezdětných, neboť pořízení si dítěte výrazně snižuje životní úroveň partnerů ze středních a nižších příjmových skupin.

Ekonomické výhody bezdětnosti jsou natolik lákavé, že poměr mezi ekonomicky aktivními a důchodci se bude do budoucna s vysokou pravděpodobností neustále zhoršovat. To bude dále degradovat finanční situaci důchodců a zpětně zvyšovat tlak na to, aby mladé páry volily bezdětnost jako podmiňku vzestupu své životní úrovně a přilepšení si na stáří.

Existují ovšem i relativně optimistická hodnocení možných dopadů stárnutí populace. Tento demografický proces by mohl pomoci řešit otázku masové nezaměstnanosti. Jestliže se má například ve Francii počítaje léty 2006–2007 každoročně snižovat počet ekonomicky aktivních o 300 000 osob, pak by se – zůstanou-li ostatní parametry zachovány – mohla někdy kolem roku 2010 opět dostavit plná zaměstnanost (Castel 2003: 86).

Řešení povážlivého demografického vývoje s důsledky v důchodové oblasti bývá obvykle spatřováno v silných vlnách migrace, které mají do země přivést mladší a vitálnější populaci.²¹ Málo se přitom hovoří o nezbytných předpokladech, bez jejichž splnění se takové řešení stává iluzí. Má-li migrace vůbec pomoci naznačené problémy řešit, musí být příchodzí obyvatelstvo integrováno na bázi vzdělanosti společnosti, aby bylo schopno vykonávat vysoce kvalifikovanou práci. Bez příslušné kvalifikace se vlny migrantů změní jen v nový sociální problém, který nebude řešitelný silami a prostředky slábnoucího sociálního státu.

²¹ Podle nepesimistických prognóz by se v Německu v tomto století snížil bez silných vln migrace počet obyvatel z dnešních zhruba osmdesáti milionů na pouhých třicet až čtyřicet milionů (Hildemann 2001: 58). Pokud by tento pokles měly vyrovnat vlny přistěhovalců, muselo by se jnat o masivní migraci.

²² Kočič by muselo do Německa přicházet téměř půl milionů přistěhovalců, což by zvýšilo jejich podíl v populaci kolem roku 2050 na plyných 25% (Deufel, Wolf 2003: 242).

Navíc je krajně obtížné uvažovat o úspěšné integraci silných vln přístěhovalců v situaci, kdy samotná sociální integrace domácího obyvatelstva prochází velkou zkouškou s krajně nejistými výsledky.

Zapomíná se rovněž na to, že druhou stranou migračních procesů je trvalá hrozba odchodu mladých, kvalifikovaných, dynamických a perspektivních skupin domácího obyvatelstva do ciziny. Zdaleka nejhorší (nikoliv však zcela nerálnou) kombinací by pak představoval odchod schopných domácích odborníků do ciziny a příchod masy níže kvalifikovaných lidí odjinud. Jíž tak oslabený sociální stát by takovou kombinaci jen stěží přežil, což by otevřelo dveře společenskému chaosu s nepředvídatelnými důsledky.

2.5 Stihneme si život odpracovat?

Když sociální stát prožíval v padesátých a šedesátých letech 20. století svůj zlatý věk, společnost vypadala podstatně jinak než dnes. Bylo po válce a pro všechny lidi se našlo v rozbité Evropě dost práce. Dokonce i málo kvalifikovaní muži dokázali vydělat tolik, že jejich ženy mohly zůstat v domácnosti. Společnost byla mladá, podíl lidí v důchodu byl relativně nízký. Rodiny držely pohromadě o něco více než dnes a matky s dětmi se mohly spoléhat na slušné příjmy svých manželů. Většina lidí vstupovala tehdy do pracovního poměru ve věku osmnácti let, ba často i dříve, a při velmi nízké míře nezaměstnanosti mohli počítat s tím, že do svých šedesáti let si vydělají na docela slušný důchod. Více jak čtyřicet let odpracovaných na vcelku dobře placených místech dávalo mužům naději na solidní zabezpečení v penzi, kterou tehdy pobírali po výrazně kratší dobu než dnes. Zbylo dost i na vdovské důchody pro ženy, jež se dožívaly o pět až sedm let déle než jejich partneři.

Dnes je situace zcela jiná a mnoha lidem hrozí, že si svůj život prostě nestihnou odpracovat. Stále větší část mladých nastupuje do práce až někdy kolem pětadvacátého roku svého věku. Pro ty, kteří studují, se doba studia neustále prodlužuje. Ti, kteří se studiem nezdržují, jsou na tom ještě hůře. Trvá jim mnoho let, než se uchytí na trhu práce a než začnou obtojně vydělávat. Prudké změny na trhu práce přitom znejišťují všechny a ční profesní kariéru stále méně předvídatelnou. Nežli člověk odejde někdy před šedesátkou jako neperspektivní do předčasného důchodu, bude jeho pracovní aktivita přenášována kratšími i delšími obdobími nezaměstnanosti. Při neustálém klíčování mezi flexibilními pracovními příležitostmi nebude mít mnoho lidí šanci odpracovat si vcelku více než nějakých třicet pětaticet let. Přehodnotných pracovních poměrů spojených s možností solidního sociálního zabezpečení si hlavně ti středně a méně kvalifikovaní zaměstnanci do budoucna příliš neužijí.

A z toho všeho by si měli našetřit na starobní důchod, který mají šanci pobírat zhruba o osm až deset let déle, než bylo obvyklé ještě v generaci jejich otců a dědů.

Z hlediska čistě lidského je prodloužení života díky pokrokům vědy a medicíny nepochybně velké dobrodiní. Z hlediska čistě ekonomického je to však jen obtížně řešitelný problém. Jak si vydělát na požehnaně delší život, když trh práce je vůči zájemcům (a zvláště těm starším) stále více a více vybiravý?

Všechny státy Evropy vidí z této situace jen jediné východisko. Je třeba, aby lidé odcházeli do penze co nejpozději. Přínjemnějším v pětadesátiletých letech, raději ovšem v šedesáti sedmi a časem možná až v sedmdesáti, než o něco později. Je to řešení hodné problematiké. Lidem se předepisuje pracovat do stále pokročilejšího věku, i když firmy je odepisují jako přestarlé, málo výkonné a neperspektivní ve věku stále časnějším. Mít dnes padesát let a více není na trhu práce rozhodně žádná výhra a z představy, že člověk bude muset ještě dalších patnáct či dvacet let hrát při přijímacích pohovorech na personálním oddělení roli svěžího, nápaditého, flexibilního jinocha, zeseďivěji mnozí ještě před padesátkou.

Starší lidé mají pracovat stále déle, aby se jim doba, po kterou budou pobírat důchod, zkracovala. Mladí lidé přitom stále obtížněji shánějí práci a už dávno tvoří nejpočetnější skupinu nezaměstnaných. Je v tom nějaká logika? Určitě ano. Na penzi šedesátníka vynaloží systém veřejných financí mnohem více peněz než na podporu v nezaměstnanosti těch, kterým je teprve kolem dvaceti. Hlavně proto budou lidé muset pracovat stále déle, i když se budou řady nezaměstnaných mladých lidí stále více rozrůstat.

Je ze situace nějaké východisko? Nepochybně ano, určité východisko existuje. Ale bohužel pouze pro některé a na úkor všech ostatních. Roste počet lidí, kteří se dovítí, že život si stihnou odpracovat a na slušnou penzi si na šetří jediné za podmínek, že nebudou mít děti. Ti, kteří si děti pořídili, se zachovali vysloveně neekonomicky. Již při prvním dítěti si snižují svoji životní úroveň a od druhého dítěte jim pak klesá přímo drasticky. Malé i dospívající děti jsou překážkou při realizaci na trhu práce. Vědí to nejlépe ženy, které jsou za výchovu dětí penalizovány tím, že pobírají v průměru o třetinu nižší mzdu než muži pracující ve stejné profesi.

Když někdo rozkládá svůj volný čas mezi rodinu a firmu, je méně flexibilní než ten, kdo byl profesně natolik zodpovědný, že si děti raději vůbec nepořídil. A ten, kdo by snad dítě adoptoval, když je sám mít nemůže, projevuje tím vůči trhu práce a vůči své profesní kariéře nezodpovědnost přímo tresuhodnou.

Ekonomicky uvažující rodina si dítě prostě nepořídí. Z vývoje porodnosti je patrné, že ekonomicky racionálních rodin neustále přibývá. Právě bezdětné ro-

diny mají ze všech typů domácnosti zdaleka nejvyšší životní úroveň. Je tomu dokonce tak, že z hlediska životní úrovně bývá (a to nejen u nás) racionálnější zřeknout se dětí než vystudovat vysokou školu. Vysokoškolská s dětmi si žijí v průměru hůře než bezdětné páry s nižším vzděláním.

To však zdaleka není všechno. Ti, kdo byli tak neprozířetelní, že si děti pořídili, zabezpečují na stáří nejen sebe, ale také ty, kdo zůstali z vlastní volby bezdětní. V průběžném penzijním systému, kde pracující generace zajišťuje důchody těm starším, se nikdo neptá, zda jste si na svůj vlastní důchod zadrželi výchovou ať již svého, či adoptovaného dítěte. Nikdo vás za to nepochválí. Naopak, při zeshňlování sociálního státu ponese stále více náklady na péči o děti právě rodina. Rodiny s dětmi tak přejímají zodpovědnost za zajištění důchodu i pro ty, kdo se potomků zřekli.

Průběžný penzijní systém je pak při stárnutí populace stále méně schopný zajistit slušnou penzi pro všechny. Proto bude ve stále vyšší míře kombinován s kapitálovým penzijním systémem. V něm bude mít každý příležitost odkládat si na stáří do penzijních fondů, které budou jeho vklady zhodnocovat. Ti, kdo byli tak ekonomicky nezodpovědní, že si děti pořídili, budou ovšem potrestáni dvakrát. V průběžném penzijním systému se budou muset o plody práce svých dětí dělit jako dosud s ostatními. V kapitálovém penzijním systému si navíc nebudou moci odkládat tolik jako bezdětné domácnosti s vyšší životní úrovní.

Bezdětní se naopak stávají dvojnásobnými vítězi. Nejenže si nechávají plácet peníze v průběžném systému dětní druhých, ale ještě si na stáří přilepší v kapitálovém systému pomocí peněz, které si ti s dětmi odložit nemohou, protože je vydají na své ratolesti.

Vzniká tak dokonale bludný kruh. Život si stihnou odpracovat a na penzi si našetří především ti, kdo si ve stále náročnějším tržním prostředí pohládají, aby se příliš nerozptylovali péčí o rodinu. Být dynamický, pružný, adaptabilní a přitom ještě tlačit kočárek, to dost dobře nejde k sobě. Strategie úspěšných však do budoucna jen znásobí problémy. V kočárcích vozíme ty, kteří by dříve ním pětadvacetiletým měli někdy kolem roku 2050 zajistit klidné stáří. Bude jich však na to příliš málo.

Závěr je jednoduchý: Ten, kdo si má stihnout svůj život odpracovat, nesmí se nechat dětmi zdržovat. Pokud však tuto strategii, jež přináší jednotlivci materiální prospěch, zvolí větší počet ekonomicky uvážlivých lidí, důchodový systém se zhroutí ještě za našeho života.

Kapitola 3 V objetí globalizace

Řada problémů, jimž čelí sociální stát, pochází přímo zevnitř společnosti. Proces stárnutí populace, rostoucí křehkost rodiny, přesun zaměstnání do sektoru služeb s nižší produktivitou práce – každý z těchto problémů představuje samostatnou výzvu pro sociální stát. Je pravděpodobné, že s každým z těchto problémů jednotlivě by sociální stát byl schopen vyrovnat se bez větších obtíží. Ony však působí zhruba od poloviny sedmdesátých let 20. století souběžně a tím jejich tlak obrovsky narůstá. Navíc k tomuto vývoji dochází při nástupu mohutné vlny ekonomické globalizace, která výrazně zmenšuje vládní prostor, jenž jim ještě zbývá k manévrování. Vřká se to ve stejné míře vlád pravicoevých, levcových i středových.

3.1 Spory o definici

Není snadné přesně určit váhu globalizace při prohlubování potíží sociálního státu. Je to úkol o to nesnadnější, že prudké spory jsou vedeny o sám charakter tohoto celosvětového procesu. Existuje celá řada definic globalizace, které se navzájem silně různí, některé si dokonce přímo odporují. S jistotou můrou zjednodušení je lze seřadit do tří velkých skupin.

Definice, které lze pojmenovat jako *naivně optimistické*, jsou zastoupeny zejména v táboře neoliberalních ekonomů a liberálních politiků. Podle nich globalizace znamená především rozvoj volného obchodu, jenž postupně odstraňuje bariéry obchodování a tím zvyšuje prosperitu všech zemí světa. Globalizace tak vede ke společnosti výrazně bohatší, než je ta dnešní, přitom zachovává kulturní různorodost všech zúčastněných.

Podle této definice globalizace vlastně nepředstavuje žádný problém. Právě naopak, v podobě volného toku investic, zboží a osob je ideálním nástrojem k řešení všech existujících problémů planety a to včetně sociálních a ekologických. Odpůrci globalizace, kteří proti tomuto proudu protestují, jsou podle stoupenců tohoto tábora zároveň směšni i nebezpeční. Nebezpeční jsou v tom ohledu, že by chtěli bránit procesu, jenž má v konečném výsledku vyložené blahodárné dopady. Směšni jsou proto, že tomuto ozdravnému procesu, který působí s nutností přírodní síly, stejně nijak zabránit nelze. Dobro, které se v podobě globalizace na planetu snaší, ji zaplaví i přes protesty nic nechápaných odporců.

Poukaz na neadekvátnost a zastaralost existujících způsobů pojištění nevytvá (na rozdíl od Ulricha Becka) ke snaze existující mechanismy pojištění vylepšit. Je naopak výzvou k rezignaci. Naprostá svoboda žít ve všudypřítomné nejistotě je vyvádána za vrchol emancipace, ba přímo za poznanou nutnost.

Součástí této moudrosti dokonale flexibilního individua je dobrovolné zřeknutí se obou dosavadních způsobů sociálního zajištění. Forma zajištění vázaná na zaměstnanecký status je považována za překonanou vývojem globalizované ekonomiky. Forma zajištění v podobě sociálních práv i pro ty, kdo práci nemají, je brána jako přežitek intervencionistické politiky státu.

V tom všem se promítá příznačná selektivnost neoliberalního vidění světa. Zatímco sociálně tvořená rizika získávají status nezměnitelných přírodních nutností, stejně tak sociálně tvořené způsoby pojištění proti těmto rizikům jsou prohlášeny za pouhé účelové, jednorázové, historii překonané umělé konstrukce.

Pátání po tom, proč by měla mít jedna část lidských aktivit a jejich výsledků charakter přírodní nutnosti, zatímco jiná část týchž aktivit je pouhým projevem lidské vůle, takové pátání není součástí ani neoliberalní ideologie, ani není součástí teorie univerzálních rizik modernity.

Kapitola 6

Cesty modernizace

Modernizace sociálního státu, o které se stále častěji a přitom stále stejně vášně hovoří, není výsledkem svobodné volby či vlastního rozhodnutí politiků. Takzvaná modernizace je ve skutečnosti vynucenou a čistě defenzivní strategií, která politice zbyla poté, co trh přestal dodržovat příměří s rodinou a se státem jako sférami společenské reprodukce. Pod heslem větší flexibility pracovní síly je přenašeno na zaměstnance a jejich rodiny stále více tržní nejistoty, zatímco na stále křehčím a bezmocnějším (sociálním) státu spočívá veškerá zodpovědnost za asociální dopady deregulované ekonomiky. Tato nešťastná a nebezpečná konstelace je skutečným kontextem úsilí o takzvanou modernizaci sociálního státu.

Není proto vůbec od věci, jestliže se někdy hovoří spíše o „regresivní modernizaci“.

Navrhované sociální reformy, které jsou konkrétním výrazem snah o údajnou modernizaci sociálního státu, jsou v jistém smyslu historicky bezprecedentní. Vždy v minulosti sloužily sociální reformy ke zlepšení situace obyvatel v kritických situacích, ať již se jednalo o nezaměstnané, nemocné, početné rodiny či staré lidi. Současná vlna sociálních reforem postavení těchto skupin obyvatelstva naopak ve větším či menším rozsahu zhoršuje a znejistuje jak jejich současnou situaci, tak především perspektivy do budoucna.

Jako předehra vlastní modernizace působí ideologický diskurs, na kterém se shodují strany praviceové a v posledních dvou desetiletích stále více i strany socialistické a sociálně demokratické. Jde o ideologii, která zcela záměrně zveličuje rozsah zneužívání sociálních dávek a líčí sociální stát jako vlastní zdroj problémů, nikoli jako nástroj jejich řešení. „Debaty o zneužívání sociálních dávek, krácení těchto dávek a zesílený dohled a kontrola zvyšují tlak na sociálně znevýhodněné, aby prodávali svoji pracovní sílu laciněji a snažili šikanování ochotněji“ (Butterwegge 2001: 105).

Čím je sociální stát skromnější a čím menší ambice má, tím více je prezentován jako nadměrná tíha, která příliš svazuje síly ekonomiky. Přitom se v této ideologii mlčením přechází skutečnost, že problémy sociálního státu se vyhnoutily z velké části právě poté, co v podmínkách ekonomické deregulace přestávají přispívat na jeho chod a fungování především velké firmy a nejobtější příjmové kategorie. Zásadně se mlčí též o tom, že v nových podmínkách světové ekonomiky přestává hospodářský růst v jednotlivých zemích reduko-

vat chudobu a působí naopak směřem, který nejbogatším ještě více přidává a chudobu dále rozšiřuje (Affheldt 2003: 148).

Po zavádějící a dezinformující ideologické předehře nastupuje vlastní modernizace sociálního státu, jejíž základní strategií lze shrnout do dvou bodů: tím prvním je snižování objemu nároků občanů sociálního státu, druhým pak přesouvání povinnosti financovat zbylé nároky na samotné zaměstnance.

6.1 Modernizace nároků aneb jak ušetřit na sociálních výdajích

Existují tři hlavní způsoby, jak snižovat sociální nároky či sociální práva občanů. Prvý spočívá ve zpřísnění podmínek pro jejich přiznání, druhý ve snižování výše přiznaných dávek a konečně třetí ve zkracování doby, po kterou jsou pobírány. Vznikne-li potřeba rychlejší modernizace sociálního státu, mohou být všechny tři způsoby uplatňovány současně a libovolně kombinovány.

Zabezpečení v nezaměstnanosti lze modernizovat kupříkladu tím, že je prodloužena minimální doba placení pojistného, jež je nutná pro vznik nároku na podporu v nezaměstnanosti. Podobného efektu lze docílit prodloužením doby, v průběhu níž uchazeč o podporu musel pracovat, aby mu nárok na ni vůbec vznikl. Ve Španělsku, které paří v tomto směru k nejmmodernějším zemím Evropy, jsou výsledkem zhruba dvě třetiny nezaměstnaných, kteří nárok na podporu nemají vůbec.

Vyplácení podpory v nezaměstnanosti bývá stále častěji podmiňováno „aktivizací“ nezaměstnaných, tedy v zásadě povinností přijmout jakékoliiv i špatné placené místo pod hrozbou, že bude vyplácení dávek přerušeno nebo že budou výrazně sníženy. V Německu a ve Francii jsou nezaměstnaní aktivizováni pomocí dočasných pracovních smluv na omezenou dobu, kde výdělek činí jedno sto euro týdně. V Německu kromě toho sílí v průběhu devadesátých let tlak na ztížení přístupu k podpoře v nezaměstnanosti (Arbeitslosengeld), která činí v závislosti na rodinném stavu 60 až 67% předchozí čisté mzdy. Nezaměstnaní jsou přitom ve zvýšené míře odkazováni na pomoc v nezaměstnanosti (Arbeitslosenhilfe), která je nižší (činí pouze 53 až 57% předchozí čisté mzdy) a při jejímž nárokování je nutno dokazovat potřebnost. Plnohodnotné zajištění v nezaměstnanosti je v Německu stále více omezováno jen na případy, kdy došlo ke ztrátě plnohodnotného pracovního poměru. Tento typ „normálních“ pracovních kontraktů

je však nezaměstnaností ohrožen výrazně méně než různé formy práce flexibility.⁵⁵

Jiná cesta modernizace péče o nezaměstnané spočívá ve snižování výše podpory, která je nezaměstnaným vyplácena. V tomto ohledu je modelovou zemí nesporně Velká Británie, v níž podpora v nezaměstnanosti je velmi nízká a paušální, tedy bez vazby na předchozí výdělek. Podpora v nezaměstnanosti je ve Velké Británii vyplácena maximálně po dobu 182 dnů. Poté má člověk nárok na ještě skromnější pomoc v nezaměstnanosti, která je podmíněna aktivním hledáním práce.

Další možností v tomto směru je stanovení maximální možné výše, již může podpora dosáhnout, a to pochopitelně v pásmu co nejnižším. Existují přitom tendence (například opět ve Španělsku) stanovit tuto výši bez ohledu na předchozí příjem pracovníka. Ve Švédsku se stalo krácení dávek v nezaměstnanosti součástí úsporných opatření prosazených sociálnědemokratickou stranou. V Nizozemsku byla již od roku 1987 podpora v nezaměstnanosti snížena z 80% na 70% posledního výděлку. V Danu, které žije ještě do značné míry v předmoderním duchu, lze pobírat podporu v nezaměstnanosti po dobu 4 let. Poslední tři roky jsou podmíněny aktivním hledáním zaměstnání.

V případě nemoci a nemocenské postupuje modernizace podobnými kroky, jako je tomu u nezaměstnaných. Například ve Švédsku bylo zavedeno krácení náhrad ušlé mzdy v případě nemoci spolu s krácením dávek sociální pomoci. Navíc je výplata nemocenské v této zemi zkrácena tím způsobem, že byly zavedeny tři čekací dny (Karenztage), v jejichž průběhu není nemocnému vyplácena žádná náhrada mzdy. Ve Francii a v dalších zemích se spolu s výrazně restriktivnějším přístupem k nemocenskému dávkám zvyšuje tlak na spoluúčast pacienta při placení léků a nákladů na léčbu.

Široká škála modernizačních praktik se uplatňuje v případě důchodového zajištění. Prodlužuje se požadovaná doba placení sociálního pojištění. Ve Španělsku se přístup ke starobním penzím ztížil už v polovině osmdesátých let 20. století, kdy byl zvýšen počet roků, jež musí mít žadatel o důchod odpracováno, a zároveň byla prodloužena doba, po kterou si musel na důchod platit. V Itálii byly v devadesátých letech ztíženy podmínky pro přiznání důchodu a navíc byla z deseti na dvacet let prodloužena povinnost platit si důchodové pojištění.

⁵⁵ Podle zákona přijatého v roce 1997 již v Německu neplatí, že každý nezaměstnaný má právo přijmout pouze takovou práci, která mu zaručuje již dosaženou životní úroveň. Další výrazně zhoršení situace německých nezaměstnaných se připravuje v podobě reformy pracovního trhu s názvem Hartz IV. Podstatně zkracuje dobu vyplácení podpory v nezaměstnanosti, snižuje pomoc v nezaměstnanosti na úroveň sociální pomoci, výši pomoci ovlivňuje příjmem a majetkem partnera.

Zároveň sílí v řadě zemí tlak na snižování výše penzí. K tomuto účelu je poněkud paradoxně využíváno instituce základní či minimální penze, která měla původně sloužit naopak k rozšíření a demokratizaci příjmu k penzijnímu zajištění. Přístup k této základní penzi je vázán na různé podmínky (viz předchozí kapitola). Výměr penzí byl v Itálii snížen v polovině devadesátých let, zatímco ve Velké Británii snížil stát své příspěvky na penze na polovinu již o deset let dříve.

V Německu se poměrně dlouho nic zásadního v oblasti důchodového zabezpečení nedělo. Teprve poměrně nedávno přišlo krácení penzí, což vede v řadě případů k tomu, že důchod klesá pod hranici sociální potřebnosti. Od roku 1999 je přímo zákonem potvrzeno, že důchod přestává zajišťovat dosažený status, jak požadoval důchodový zákon z roku 1957.

Prakticky ve všech zemích existuje silná tendence ke krácení doby pobírání penzí tím, že dochází k posunování věku odchodu do důchodu do vyššího věku. Země s nižší průměrnou šancí na dožití, jako je například Česká republika, jsou v tomto ohledu pochopitelně modernější než země, jejichž obyvatelé se dožívají vyššího věku.

6.2 Modernizace sociálních výdajů aneb jak ušetřit na jejich financování

Druhou základní tendencí modernizace sociálního státu je přesun financování sociálních výdajů na samotné klienty sociálního státu, především na zaměstnavatele.

Existují opět tři hlavní způsoby, jak přesunout financování sociálních výdajů na občany. Prvý spočívá v tom, že příjmy z podnikání jsou zcela, anebo alespoň částečně osvobozeny od placení daní a kategorie nejvyšších příjmů jsou zvýhodněny nejtržnějšími daňovými úlevami včetně rovné daně z příjmů. Zvláštní přítom je, že právě pravícoví politici, pro které je jinak každá rovnost projevem komunismu, ve zvýšené míře horují pro rovné daně.

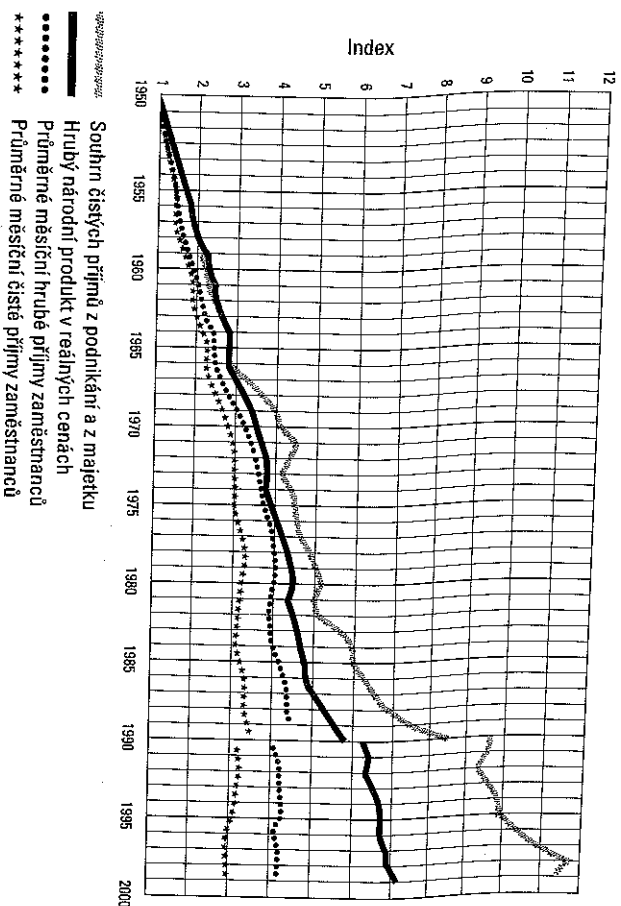
Druhým způsobem je snižování vedlejších mzdových nákladů, a to především v podobě snižování příspěvků zaměstnavatelů na povinné pojištění pracovní síly.

A konečně třetí cestou je silící tlak na zvyšování úlohy soukromého pojištění díky němuž financování sociálních nároků nemá jít ani z daní bohatých, ani ze zisku zaměstnavatelů.

V Německu, kde hospodářství pravidelně roste výrazně rychleji, než je průměr zemí OECD a kde počet obyvatel spíše klesá, se stále důrazněji hovoří

o nutnosti snižovat mzdy a redukovat sociální dávky. Je to doprovodný rys procesu, v jehož průběhu, jak ukazuje následující graf, probíhá rozdělování vytvořeného bohatství stále výrazněji ve prospěch nejvyšších příjmů.⁵⁶

Graf 1 Vývoj příjmů zaměstnanců a příjmu z kapitálu ve vztahu k HDP

Zdroj: Ahfeldt 2003: 32

Zároveň v Německu probíhá přinejmenším od poloviny osmdesátých let 20. století téměř nepozorované stálý proces daňové reformy s dvojnásobným cílem: snížit daňovou zátěž podnikatelského sektoru na úkor zaměstnanců a snížit daňové břímě nejvyšších příjmových skupin a přenést toto břímě na ty, kdo pobírají střední a nižší příjmy. V souvislosti s tímto tlakem byly nižším příjmovým kategoriím nově zdaněny i příjmy za práci v neděli, ve svátky a za noční směny. Výsledkem je přesun daňové zátěže z firem na zaměstnance, jak ukazuje následující graf.

⁵⁶ Podobně konstatoval Ulrich Beck již v polovině 90. let 20. století, že během uplynulých patnácti let, tedy od počátku let osmdesátých, v Německu stouply reálné příjmy z práce o pouhých dvě procenta, zatímco příjmy z kapitálu se zvýšily za stejnou dobu o 59% (Beck, Giddens, Iash 1996: 82). Ve druhé polovině 90. let se tento nepochmět ještě zvýšil.

Zároveň síl v řadě zemí tlak na snižování výše penzí. K tomuto účelu je poněkud paradoxně využíváno instituce základní či minimální penze, která měla původně sloužit naopak k rozšíření a demokratizaci přístupu k penzijnímu zajištění. Přístup k této základní penzi je vázán na různé podmínky (viz předchozí kapitola). Výměr penzi byl v Itálii snížen v polovině devadesátých let, zatímco ve Velké Británii snížil stát své příspěvky na penze na polovinu již o deset let dříve.

V Německu se poměrně dlouho nic zásadního v oblasti důchodového zabezpečení nedělo. Teprve poměrně nedávno přišlo krácení penzi, což vede v řadě případů k tomu, že důchod klesá pod hranici sociální potřebnosti. Od roku 1999 je přímo zákonem potvrzeno, že důchod přestává zajišťovat dosažený status, jak požadoval důchodový zákon z roku 1957.

Prakticky ve všech zemích existuje silná tendence ke krácení doby pobírání penzi tím, že dochází k posunování věku odchodu do důchodu do vyššího věku. Země s nižší průměrnou šancí na dožití, jako je například Česká republika, jsou v tomto ohledu pochopitelně modernější než země, jejichž obyvatelé se dožívají vyššího věku.

6.2 Modernizace sociálních výdajů aneb jak ušetřit na jejich financování

Druhou základní tendencí modernizace sociálního státu je přesun financování sociálních výdajů na samotné klienty sociálního státu, především na zaměstnavatele.

Existují opět tři hlavní způsoby, jak přesunout financování sociálních výdajů na občany. Prvým spočívá v tom, že příjmy z podnikání jsou zcela, anebo alespoň částečně osvobozeny od placení daní a kategorie nejvyšších příjmů jsou zvýhodněny nejirůznějšímí daňovými úlevami včetně rovné daně z příjmů. Zvláštní přítom je, že právě pravioví politici, pro které je jinak každá rovnost projevem komunismu, ve zvýšené míře horují pro rovné daně.

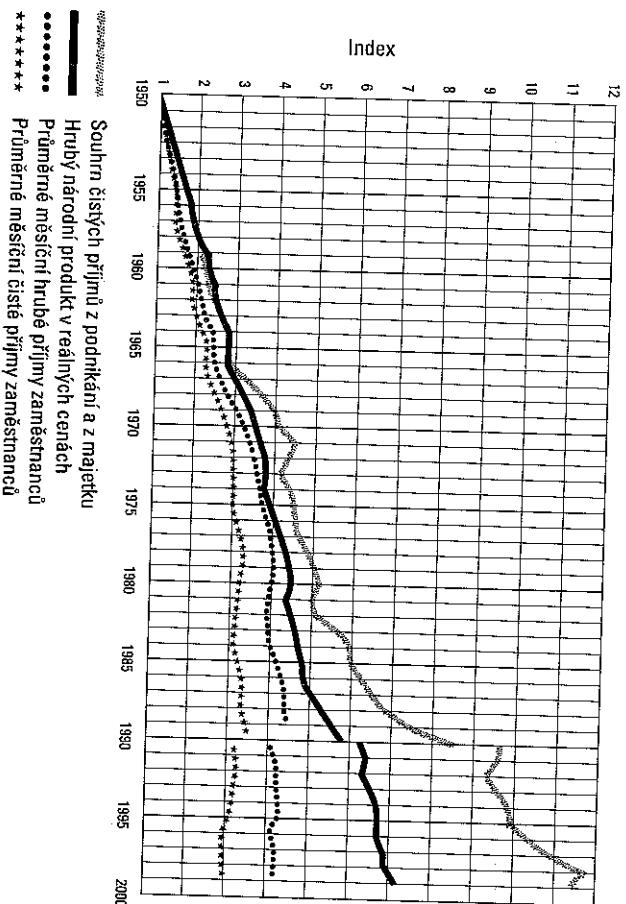
Druhým způsobem je snižování vedlejších mzdových nákladů, a to především v podobě snižování příspěvků zaměstnavatelů na povinné pojištění pracovní síly.

A konečně třetí cestou je silící tlak na zvyšování úlohy soukromého pojištění, díky němuž financování sociálních nároků nemá jít ani z daní bohatých, ani ze zisku zaměstnavatelů.

V Německu, kde hospodářství pravidelně roste výrazně rychleji, než je průměr zemí OECD, a kde počet obyvatel spíše klesá, se stále důrazněji hovoří

o nutnosti snižovat mzdy a redukovat sociální dávky. Je to doprovodný rys procesu, v jehož průběhu, jak ukazuje následující graf, probíhá rozdělování vytvořeného bohatství stále výrazněji ve prospěch nejvyšších příjmů.⁵⁶

Graf 1 Vývoj příjmů zaměstnanců a příjmy z kapitálu ve vztahu k HDP

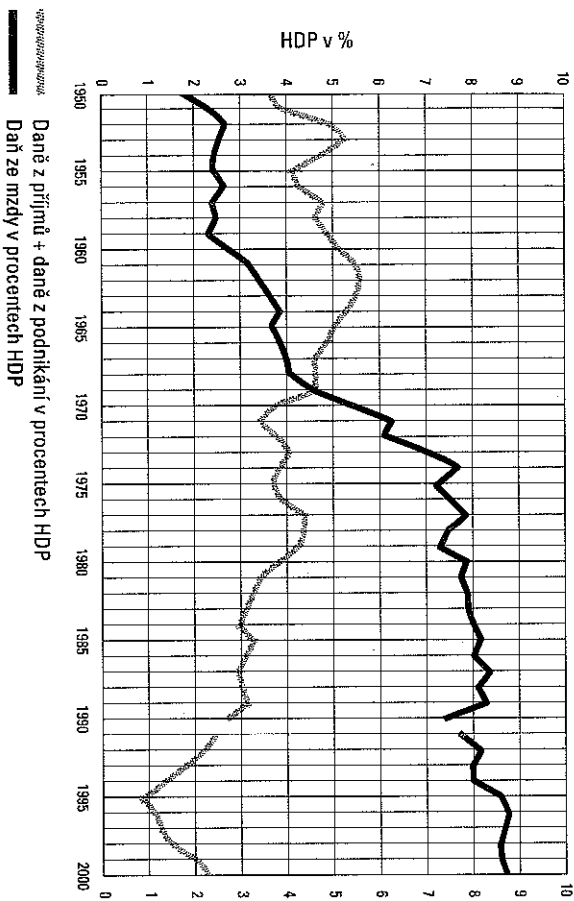

Zdroj: Ahfeldt 2003: 32

Zároveň v Německu probíhá přinejmenším od poloviny osmdesátých let 20. století téměř nepozorovaně stálý proces daňové reformy s dvojnásobným cílem: snížit daňovou zátěž podnikatelského sektoru na úkor zaměstnanců a snížit daňové břímě nejvyšších příjmových skupin a přenést toto břímě na ty, kdo pobírají střední a nižší příjmy. V souvislosti s tímto tlakem byly nižším příjmovým kategoriím nové zdaněny i příjmy za práci v neděli, ve svátky a za noční směny. Výsledkem je přesun daňové zátěže z firem na zaměstnance, jak ukazuje následující graf.

⁵⁶ Podobně konstatoval Ulrich Beck již v polovině 90. let 20. století, že během uplynulých patnácti let, tedy od počátku let osmdesátých, v Německu stouply reálné příjmy z práce o pouhá dvě procenta, zatímco příjmy z kapitálu se zvýšily za stejnou dobu o 59 % (Beck, Giddens, Iash 1996: 82). Ve druhé polovině 90. let se tento nepochmět ještě zvýšil.

Graf 2 Přesun daňové zátěže z firem na zaměstnance v Německu

Zdroj: Altheldt 2003: 38

Tato zvláštní forma péče o bohaté bohužel zůstává bez pozitivních efektů co do zaměstnanosti. Naopak, i přes sliby liberální stoupala v průběhu osmdesátých a devadesátých let 20. století spolu s poklesem daní placených bohatými celková míra nezaměstnanosti v zemi.

Spolu s přesunem daňové zátěže od bohatých na chudší dochází ke snaze přesunout placení pojistného z firem na zaměstnance. V dobách kancléře Bismarcka platili v Německu zaměstnanci dvě třetiny sociálního pojištění zatímco zaměstnavatelé zbylou třetinu. O sto let později, od poloviny devadesátých let 20. století platí již zaměstnanci prakticky celé pojištění.

Přitom probíhá v Německu diskuse o tom, zda nepřesunout i zbylé příspěvky zaměstnavatelů na spotřebitele formou nepřímých daní.

Ve Velké Británii dochází ke krácení státních příspěvků na sociální pojištění a zároveň se snižují příspěvky pojistného placené zaměstnavateli. Zaměstnanci tam naopak platí více. Ke snižování příspěvků podnikatelů na sociální pojištění dochází též ve Francii. Tentýž trend – přenos příspěvků na sociálního zajištění z podnikatelů na zaměstnance a redukce základem sociálního zajištění – se uplatňuje v Nizozemsku. Ve Švédsku dochází ke snížení příspěvků zaměstnavatelů na pojištění a ke zvyšování nepřímých daní. Zároveň poslední švédská penzijní reforma přesunula placení příspěvků doplňovacího důchodu ze zaměstnavatelů na zaměstnance.

6.3 Vzorové země modernizace

Lze popsat modelové země modernizace a zajiště není náhoda, že se jedná především o země liberálního (reziduálního) typu.

V devadesátých letech 20. století proběhla radikální reforma sociální politiky a sociálního zabezpečení na Novém Zélandu. Sociální pomoc byla v této zemi redukována o 25 %, podpora v nezaměstnanosti byla snížena a sjednocena pro všechny profesní kategorie, odchod do důchodu byl posunut z šedesátí na pětadesát let. Namísto kolektivních pracovních smluv sjedávaných podle odvětví byl uskutečněn přechod na individuální pracovní smlouvy. Spolu s omezením práva na stávkou to vedlo k tomu, že odbory ztratily od té doby polovinu svých členů.⁵⁷

Ve Spojených státech pokračovala modernizace sociálního zabezpečení i v době prezidenta Clintona. Na základě zákona o sociální pomoci z roku 1996 byla redukována ochranná sociální síť a na její místo nastoupila opatření, která nutí chudé přijmout jakoukoliv práci. Pomoc byla omezena na dva roky, přičemž její potřebnost je nutno prokázat. Velká část chudých byla kriminalizována.⁵⁸

V Evropě byla jedna z nejradikálnějších sociálních reforem uskutečněna, jak známo, ve Velké Británii od počátku osmdesátých let, ale také v Nizozemsku o deset let později. V obou případech došlo k výraznému nárůstu neprohodnotných forem práce. Výsledkem je, že ve Velké Británii byla v polovině devadesátých let již čtvrtina mužů a plná polovina žen zaměstnána v různých formách neprohodnotné práce. Podobně v Nizozemsku byly s cílem snížit nezaměstnanost široce rozšířeny flexibilní formy práce. Zároveň s tím byly sníženy příspěvky na nezaměstnanost placené zaměstnavateli a sociální výdaje na všech úrovních byly redukovány, přičemž byla zrušena relace mezi vyšší sociálních dávek a především příjmem. Byly rovněž zredukovány dětské přídatky a přídatky na studium. Naopak byla zvýšena účást nemocných na placení léků a zdravotní péče. Od roku 1996 byla také privatizována výplata ušlé mzdy v nemoci. Platí ji firmy, které se za tímto účelem soukromě pojistují. V důsledku všech těchto proměn přestalo být Nizozemsku počítáno mezi sociální státy konzervativního typu a přiblížilo se liberálnímu modelu.⁵⁹

⁵⁷ Rikantní podrobnost: počet osob na ministerstvu dopravy se na Novém Zélandu v rámci radikální reformy spojitel s privatizací snížil ze 4 000 na 60 osob (Heimze 1999: 108).

⁵⁸ V této souvislosti je nutno připomenout, že naprostou většinu z dvou milionů vězňů, kteří jsou v současné době ve Spojených státech, tvoří málo kvalifikovaní přišiššíci etnických menšin. Tímto způsobem se liberální sociální stát zbavuje nemalé části svých potenciálních klientů.

⁵⁹ Nizozemsko představovalo od počátku směs různých typů sociálního státu. Bylo to dano především kombinací celonárodního sociálního zajištění a sociálního pojištění zaměstnanců. Až do poloviny sedmdesátých let 20. století patřilo přitom Nizozemsko k relativně méně vyvinutým sociálním státům v Evropě. >

Zdá se, že právě vlastnosti liberálního modelu jsou nejlépe adaptovány na proces globalizace a doprovodné vlny sociálních reforem. V oblasti sociální politiky to mimo jiné znamená zvýšený tlak na redukci všech druhů sociálních dávek, tendenci k vytvoření jednotné dávky sociálního zabezpečení, aplikované bez ohledu na typ rizika, a v neposlední řadě také pojmání dětí jako soukromé záležitosti rodiny, tedy v krajním případě bez nároku na pomoc ze strany státu.

6.4. Paradoxy modernizace

V politické hanýrce přitom nenápadně zdůmačnil termín „trvalé udržitelnosti“, s jehož pomocí mají být zdůvodňována nová kola sociálních reforem a doprovodné škrtky v sociálních výdajích. Termín převzatý z ekologického diskursu získává v těchto souvislostech zcela nový význam.

Hovoří se o udržitelné ekonomice, udržitelných financích, udržitelném zadlužení, udržitelných veřejných výdajích a podobně.

V ekologickém významu termín „udržitelnost“ poukazuje na to, že našemu jedhání jsou dány přírodní, nezměnitelné limity, jejichž překročení by vedlo se zákonitou nutností k nevrátané katastrofě a k ohrožení budoucnosti člověka na této planetě. Týká se to například přílišného tempa vyčerpávání neobnovitelných zdrojů a doprovodného zamoření životního prostředí škodlivými emisemi. Přenesením termínu „udržitelnost“ do kontextu sociální politiky se vyvolává dojem, že také například k oseskávání sociálních výdajů dochází s přírodní nutností, tedy zcela zákonitě a bez ohledu na vůli a přání lidí.

Klade-li se rovnítko mezi ubývající neobnovitelné zdroje a daňové zatížení, které má jakoby s přírodní nutností klesat (a spolu s ním mají klesat i veřejné investice), pak tím dochází nejenom k legitimizaci narůstající bídy. Dochází tím zároveň k zastírání zcela konkrétních skupinových zájmů, které stojí za narůstajícími nerovnostmi při rozdělování vytvářeného bohatství. Vzniká přitom dojem, jako kdyby celý tento proces, který zvyšuje propast mezi privilegiovanými a neprivilegovanými, probíhal s přírodní nutností a byl jakýmkoliv lidským úsilím nezmenšitelný.⁶⁰

Spojováním konceptu trvalé udržitelnosti s působením tržních mechanismů dochází ke dvojnásobnému negování zodpovědnosti za probíhající vývoj. Na jedné straně rozkládá a anonymizuje zodpovědnost samotný trh, na

straně druhé oslabuje konkrétní zodpovědnost za konkrétní kroky sociální politiky právě poukaz na údajné meze udržitelnosti, jejichž překročení by pry vedlo k nevrátané katastrofě. Prohlubující se sociální rozdíly jsou tak vydávány za cosi, co působí přímo s přírodní nutností, a za něco, za co žádní individuální ani skupinová aktéři nenesou ani tu nejmenší zodpovědnost.

Takzvaná modernizace sociálního státu však není proces probíhající s přírodní nutností a zajišťující udržitelnost našeho přežití. Tento proces naopak produkuje celou řadu protismyslů a paradoxů, které zpochybňují míru jeho vlastní racionality. Tyto paradoxy modernizace nalézáme v celé řadě oblastí.

V oblasti nezaměstnanosti modernizace znamená, že nezaměstnaní mají být stále více „aktivizováni“, a to přesto, že práce pro ně se v důsledku krize zaměstnanecké společnosti prostě nedostává. Aktivizováni mají být přitom právě ty skupiny obyvatelstva, jejichž šance na získání práce jsou minimální a do budoucna se budou spíše ještě snižovat. Jedná se především o sociálně nejzranitelnější části populace, tedy o matky s malými dětmi, o málo kvalifikované mladé lidi a o starší ročníky ekonomicky aktivních. Stoupající tlak na jejich „aktivizaci“ nemá za cíl učinit je prácechopnějšími. Má spíše napomoci státu ušetřit v oblasti sociálních dávek. „Nedostatečná aktivizace“ slouží jako záminka pro krácení dávek v nezaměstnanosti a pro snižování dalších sociálních dávek a služeb.

V oblasti rodin a rodinné politiky směřuje modernizační trend k tomu, aby děti a jejich vzdělání byly považovány za soukromou záležitost těch, kdo si je pořídlí. Zcela se přehlízí přínos péče o děti a o jejich vzdělávání pro budoucí penzijní zajištění dnešní dospělé generace, a to včetně zajištění stáří těch, kdo děti nemají. Zatímco náklady na zajištění ve stáří jsou kolektivizovány (třeba to bylo jen formou základní státem vyplácené penze), náklady na zajištění výchovy a vzdělání dětí mají být přísně privatizovány a individualizovány. Tato faktická diskriminace rodin s dětmi vytváří narůstající nerovnováhu mezi různými typy rodin a vyostřuje do budoucna mezigerenační spory.

V oblasti zdravotní politiky sílí zároveň tlak na snižování nemocenské i tlak na připlácení pacientů za léky a zdravotní péči. Tato opatření postihují v první řadě pochopitelně ty, kdo jsou skutečně nemocní a své zdravotní potíže nepředstírají. Na tento segment sociálně oslabených dopadá modernizace stejně neúprosně jako na sociálně slabé v podobě dlouhodobě nezaměstnaných či v podobě rodin s nezaopatřenými dětmi.

Ti, kdo chtějí tímto způsobem „modernizovat“ zdravotnictví, zcela přehlíží zásadní rozdílnost dopadů technologické modernizace ve společnosti industrialní a postindustrialní. Zatímco modernizace v průmyslové výrobě přinášíla růst efektivity práce, tedy úsporu na jednotku výroby, modernizace

⁶⁰ Vokrovesejší sociální politiku začalo rozvíjet teprve od šedesátých let, přičemž podobu jeho sociálního státu výrazně ovlivňovaly silné odbory, dlouhé období vlády sociálních demokratů a především vlivné církevní poselstvem z těchto faktorů se o Nizozemsku mluvvalo jako o křesťanském typu sociálního státu.

⁶⁰ Blíže k tomuto tématu viz Butterwegge (2001: 198).

v léčení chorob a v péči o nemocné znamená naopak růst výdajů na jednotku péče, tedy na jednoho pacienta. Tomuto reálnému dopadu modernizace v terciálním sektoru zaměřeném na klienta má být cíleno přenosem finanční zá-
těže na ty, kteří jsou objektem této péče. Ti, kdo jsou skutečně nemocní, tak mají být penalizováni nejen za pokrok v oblasti medicíny, ale také za obrovský vliv a neprůhledné obchodní operace farmaceutických koncernů.

Konečně v oblasti penzijního zajištění spočívá modernizace v tlaku na to, aby lidé pracovali téměř až do smrti, jako tomu bývalo kdysi v dobách předmoderních. Tato svérázná modernizace má za cíl eliminovat nepříjemné dopady prodlužování lidského věku pro ekonomiku. Modernizace v podobě pozdějšího odchodu do důchodu je čtena na úkor mladších zájemců o práci a celý manévř spočívá na jednodušším kalkulu: dávky vyplácené mladým nezaměstnaným jsou pro oblast veřejných výdajů méně nákladné než důchody vyplácené starým lidem.

Ve všech případech se ukazuje, že jádrem takzvané modernizace jsou škrtky v sociálních výdajích. Ve všech případech jsou tyto škrtky zdůvodňovány nutností zvýšit zodpovědnost každého sama za sebe, tedy nezaměstnaného za svou práci, rodiče za blaho svých dětí, nemocného za své zdraví a starého člověka za nedostatek celoživotních úspor.

Největším paradoxem modernizace tak je, že lidé jsou činní zodpovědnými za něco, co při současném směřování ekonomiky a nastavení trhu práce mohou jen stěží ovlivnit. Velká část problému totiž spočívá v postupném rozkladu společnosti: zaměstnání pod vlivem postupné flexibilizace práce. Zatímco flexibilizace práce má za cíl přenést riziko tržních nejistot na zaměstnance a subdodavatele, modernizace systému sociálního zabezpečení po lidech požaduje, aby si sami hradili náklady na krytí nejrizičnějších rizik, jež pro ně z tohoto přenosu tržní nejistoty vyplynou.

Za těchto okolností se vynořují s novou naléhavostí otázky, o kterých se ještě historicky docela nedávno předpokládalo, že byly definitivně zodpovězeny: „Jsou sociální práva moderní?“ „Je moderní solidarita s potřebnými?“ „A patří vůbec k vlastnostem moderní společnosti určitá míra sociální koheze?“ „Anebo se jedná jen o nefunkční přežitky přetrvávající ještě z dob společnosti předmoderních?“

6.5 Důsledky flexibility

Jádrem všech modernizačních snah se stal požadavek stále vyšší flexibility. Je nekompromisně vyžadován jak na úrovni jednotlivců, tak také firm a celých států s jejich sociální politikou. Být flexibilní znamená ve všech těchto přípa-

dech umět se rychle přizpůsobovat rychle se měnícím požadavkům na trhu práce. Ten, kdo je naopak málo pružný (ať již se jedná o jednotlivce, firmu, či celou zemi), ten pouze beznadějně stagnuje, zaostává za vývojem a sám se odsuzuje do pozice až kdesi na okraji. Všichni musejí dělat maximum pro to, aby ve zkoušce flexibility obstáli. Zhruba tolik se dozvíme z manažerských příruček.

Flexibilita však zahrnuje i řadu dalších věcí, o nichž se tyto příručky nezmiňují. Být flexibilní znamená nevázat se na krajinu, přátele, region a být každým dnem připraven odejít za prací kamkoliv, kde se příležitost třeba jen na jednu jedinou sezónu naskytne. Být flexibilní znamená nepořizovat si vlastní dům, protože podnájem můžeme opustit mnohem snadněji. Pro ženu znamená požadavek flexibility ochotu nemarnit příliš času výchovou dětí a raději se rozhodnout třeba i pro potrat, než si nechat uniknout skvělou, ale prchavou příležitost na rychle se měnícím trhu práce. Takovými detaily se manažerské příručky nezdržují. Berou je prostě za dané a samozřejmě.

Flexibilizace práce je bezesporu obrovským přínosem pro firmu. Umožňuje jim platit své zaměstnance pouze po dobu tolika hodin a minut, kdy je bezprostředně využívají. Po zbytek času náklady na ně ušetří. V praxi to znamená, že vztah mezi firmou a jejími zaměstnanci se již neřídí zákonem práce, nýbrž obchodním zákoníkem, ve kterém není ani slovo o placené dovolené, věrnostních příplatcích, či třeba o příspěvku na rekvalifikaci.

Pro samotné zaměstnance již flexibilita takovým přínosem není. Právě flexibilní formy práce přispěly k novému jevu, k takzvané „pracující chudobě“. Dočasná práce na zkrácený úvazek neumožňuje sice slušnou obživu, umožňuje však úředně vyřadit velké množství lidí z registru nezaměstnaných a přestat jim vyplácet podporu. Proto se například v Německu rozvíjejí takzvané „minidžoby“, kdy člověk pracuje jen několik hodin denně, za což vydělává jedno sto euro týdně. Stejný model byl pod jiným označením nejnověji zaveden též ve Francii. Ten, kdo odmítne nastoupit na pracovní místo s omezenou pracovní dobou za sto euro týdně, riskuje vyřazení z evidence nezaměstnaných a ztrátu nároku na podporu.

Jaké jsou dopady flexibilizace práce na sociální stát? Zdaleka ne tak blahodárné jako v případě firm. Dočasná práce na zkrácený úvazek snižuje vedlejší mzdové náklady, neboť z ní není odváděno sociální pojištění jako z plnohodnotných pracovních poměrů. Odměna za ni je tak nízká, že prakticky neumožňuje ani zdanění. To ovšem znamená, že tyto pracovníci nezaplní pokladnu sociálního státu. Zároveň však nárokuje z této pokladny nejrizičnější dávky, protože žijí na samé hranici bíd, i když formálně práci mají.

Stále častěji se hovoří o flexibilizaci práce vysokoškolačků. V jejich případě to znamená, že se člověk nemůže věnovat trvale povolání, které si zvolil a ve kterém by se chtěl celoživotně zdokonalovat. Po několika sezónách bude nucen své povolání opustit a vyměnit je za jiné, po kterém bude na trhu práce momentálně větší poptávka. Celý koncept povolání k určité „bohumiš“ činnosti, který stál historicky u kořenů vzniku kapitalismu, je požadavkem flexibilizace dokonale znehodnocen.

Flexibilizace práce je spojena s požadavkem vysoké prostorové mobility, neboť skulinky na trhu práce je nutno zaplňovat okamžitě, jakmile vzniknou. Taková dynamičnost ovšem znamená, že partneři se nebudou zdržovat například výchovou dětí. Péče o vlastní děti je časově příliš náročná a probíhá vlastně na úkor firmy, která je okrádána o čas a energii, již je flexibilní zaměstnanec svému dočasnému živiteli povinován.

Flexibilní práce na zkrácený a dočasný úvazek nebývá zpravidla placena tak dobře, aby umožňovala odkládat si z výdělku na vlastní penzi. Žije se od jedné sezóny ke druhé. To představuje vážný problém pro kapitálový penzijní systém. Ubýtek dětí v rodině je zase problémem pro penzijní systém průběžný. Flexibilní model práce prostě není vhodný jako pojistka ani pro krytí předvidatelných sociálních rizik.

Ti, kdo propagují flexibilní práci, provádějí s námi zvláštní experiment. Lidé se vždy dělili v dva typy. Typ podnikatelský upřednostňuje vysoký zisk, a to i za cenu určitého, třeba i nemalého rizika. Typ rentiérský se naopak spokojuje s nižším ziskem, který však má zajištěn s vysokou jistotou. Propagace flexibilní práce jako jediného skutečně moderního modelu ekonomické aktivity je v této souvislosti velice kuriózním počinem.

Flexibilizace práce v podstatě znamená, že člověk by měl zvláštním způsobem zkombinovat obě strategie. Od rentiéra by se měl naučit upřednostňovat nižší zisk. Zároveň by však od typu podnikatelského měl převzít ochotu k vysokému a vsudypřítomnému riziku.

Právě kombinace nízkého zisku a vysokého rizika je přitom vydávána za to nejméně nebezpečné, co může člověk v současné společnosti provozovat. Je to tím absurdnější, že uvedenou konstelaci nemůže dost dobře přehlédnout ani „modernizovaný“ sociální stát. Z nízkých výdělků nebude moci brát příjmy na pokrytí rostoucích sociálních rizik, která flexibilizaci práce nutně doprovázejí. Bude tak zabředávat do stále většího problému, což si bude zpětně vynucovat jeho stále radikálnější a sociálně stále drastičtější modernizaci.

Flexibilizace práce tvoří jeden ze dvou základních pilířů celého modernizačního procesu. Jejím skutečným obsahem je opětme zrušení vazby mezi zaměstnáním a zajištěním, tedy vazby, která byla navázána před více než sto lety proto, aby snížila nejistotu těch, kdo se ucházeli o práci, a ukončila tak

jejich sociálně bezprizorní postavení, které vedlo v 19. století k vyhrocení třídní otázky. Jak příznačně konstatuje Ulrich Beck, pod heslem flexibility je „modernizována“ chudoba a formy ohrožení známé z dob raného kapitalismu (Beck, Giddens, Lash 1996: 30).

Modernizace ovšem podlamuje také druhý základní pilíř o který se dosud opírala sociální jistota nemajetných. Šlo o pilíř sociálních práv, tedy o zvláštní formu majetku nemajetných.

6.6 Nová forma vyvlastnění

Sociální práva byla přiznána v rámci rozvíjení sociálního státu všem těm, kdo nebyli dostatečně kryti vůči sociálním rizikům svým vlastním majetkem. Stala se tak specifickou formou majetku, na niž měl přímo z definice nárok každý občan sociálního státu.

Údajná modernizace sociálního státu je ovšem jen krycím jménem pro velkoplošné vyvlastnění této formy majetku. Zůstává otevřenou otázkou, zda a nakolik tento vývoj povede ke znovuzrození tříd na novém základě. Základní zájmový protiklad zde však již existuje: Ti, kdo jsou sociálních práv bez náhrady zbavováni, jsou stavěni proti těm, kdo sociální práva k něčemu nepotřebují, protože jsou proti sociálním rizikům společlivě zajištěni jinak.

Odpor proti „modernizaci“ není v této situaci ničím jiným než pouhým požadavkem po restituci této formy majetku. Odpůrci modernizace se prostě řídí heslem, že žádná forma vyvlastnění nemůže zakládat spravedlivou podobu společnosti, a tedy že to, co bylo ukradeno, musí být opět vráceno.

Pokud bude vyvlastňování sociálních práv pokračovat, povede to k tomu, že počet sociálně potřebných bude nejen narůstat, ale bude se měnit také jejich status – stále více na ně bude pohlíženo jako na občany druhé kategorie. Zeela podle diagnózy T. H. Marshalla: „Zasažena nejsou pouze sociální práva chudých, ale i jejich občanská práva v důsledku neschopnosti mnoha chudých občanů prosadit svá práva v právním procesu. Chudí ztrácejí i politická práva a stávají se politicky marginalizovanými“ (Bottomore, v Marshall a Bottomore 1992: 70).

Vyvlastnění sociálních práv tedy není zdaleka jen otázkou financí, otázkou míry zadluženosti země či otázkou makroekonomické rovnováhy. Probíhající reforma sociální politiky coby reálný základ modernizace sociálního státu je výrazem kulturního boje, tedy zápasu o to, které hodnoty budou nadále uznávány jako společensky nejvyšší a nejzávažnější. Tento hodnotový posun prochází několika fázemi. V jeho průběhu se nejprve privatizují jednotlivé firmy, poté celá odvětví infrastruktury a nakonec mají být privatizovány i sociální

závazky státu.⁶¹ Mlčky se přitom obchází skutečností, že privatizace znamená ve všech těchto případech přinejmenším odpolitizování, pokud ne přímo od-demokratizování rozhodování.

Neustávající diskuse o nutnosti zajistit konkurenceschopnost země (vedené především v zemích nejvíce konkurenceschopných) tak mají vedle nepatrného významu ekonomického obrovský význam mocenský. Jejich skutečnou funkcí je zdůvodnit změnu směru rozdělování. V důsledku vyvlastnění sociálních práv se bude stále více přerozdělovat směrem odzadla nahoru. Tato změna má být zdůvodněna jako čistě věcná nutnost, do které politika nemá co mluvit. Podobně kráčení mezd a snižování sociálních dávek není ani tak důsledkem zostřující se světové konkurence, jako spíše součástí strategie usilující o zásadní změnu v rozdělení moci, příjmů a vlastnictví (Butterwegge 2001: 70).

Celá sociální politika mění v kontextu těchto reforem své poslání a ztrácí svůj původní smysl. Namísto toho, aby sloužila ochraně nepřivilegovaných vrstev obyvatelstva, má do budoucna sloužit v prvé řadě zájmům finančně nejsilnějších skupin. Primárním cílem sociální politiky už napříště nemá být pojišťování zaměstnanců pro případ ztráty zaměstnání, ale spíše zatlačování tohoto okruhu osob pomocí represivních opatření opět na trh práce, a to často za podmínek výrazně horších, než za jakých ho před nedávnou dobou opouštěli (Butterwegge 2001: 119).

Narůstající bída přitom slouží jako účinná hrozba pro ty, kdo by snad nebyli ochotni či schopni podat požadovaný výkon, a v tomto smyslu tvoří organickou součást celé „přestavby“ sociálního státu (tamtéž: 124). Přitom je vysoce pravděpodobné, že výrazně zhoršení podmínek pro nezaměstnané spolu s tlakem na to, aby přijali jakoukoliv práci, se časem projeví také na poklesu platů lidí zaměstnaných. Vyvlastňování sociálních práv se tak propojí s přerušením vazby mezi zaměstnáním a zajištěním a oba procesy regresivní modernizace splynou.

Sociální stát dnes stojí v křivě dramatické fázi svého paradoxního vývoje. V dobách po druhé světové válce, kdy byl zdaleka nejsilnější, ho bylo v důsledku slibné situace na trhu práce a relativně uspokojivého stavu rodiny nejméně zapotřebí. Dnes je situace přesně opačná. V době, kdy poptávka po sociální ochraně, jako důsledek selhávání trhu práce i instituce rodiny, neustále roste, se sociální stát proměňuje jen v prázdnou fasádu. Návrhy na záchranu toho, co z něj ještě zbývá (viz kapitola 10), mají přitom spíše utopický charakter, měřeno silou ekonomických a politických tlaků, které směřují k jeho rozkladu.

Proces takzvané modernizace sociálního státu zatím příliš neoživil naděje v jeho budoucí rozmach. Ve svých důsledcích vede spíše k tomu, že velká část finančních prostředků proteče ekonomikou, aniž by vytvářela pracovní místa a aniž by sociálně zajišťovala ty, kdo práci nemají, tedy aniž by z ní měly užít nižší vrstvy, zaměstnanci a veřejný sektor. Stagnace příjmů nemalé části obyvatelstva, vysoké subvence především velkým nadnárodním firmám, daňové úlevy pro nejvyšší příjmové skupiny, vysoké sociální náklady nezaměstnanosti a pokračující pokles schopnosti státu řešit sociální problémy. To je cesta, po které se zatím ubírá modernizace (Affheldt 2003: 103).

Na aktuálnosti tak získávají prorocká slova, která vyslovil před čtvrt stoletím německý sociolog Claus Offe. Snahy o „ozdravení“ sociálního státu cestou takzvané modernizace předpokládají dvě věci, jež jsou vysoce sporné. Jednak předpokládají, že existuje jakýsi optimální bod, ve kterém mohou být funkce sociálního státu pro zachování řádu udrženy a jeho záporné efekty přitom odstraněny. A kromě toho vycházejí z neméně sporného předpokladu, že politika je dostatečně racionální, aby takového bodu dosáhla.

⁶¹ Kříže státu blahobytu v první řadě znamená, že jsou privatizovány a pro potřeby soukromého zájmu vyvlastněny ty struktury veřejné podpory a přerozdělování, které byly pořízeny z veřejných prostředků (Harati, Negri 2003: 312).

Kapitola 7 Križe solidarity

Určítá míra mezlidské solidarity je jedním z předpokladů fungování společnosti, ba je přímo předpokladem její pouhé existence. Válka všech proti všem by byla osudem „společnosti“, ze které by solidární vazby zcela vymizely. Solidarita a sociabilita jsou proto v jistém smyslu synonyma.

Přirodní formy solidarity měly podobu vzájemnosti, která byla dána společnou příslušností ke skupinám rodinným, příbuzenským, sousedským, později také gildovním, cechovním, církevním a podobně. Tyto skupiny představují také první formy pojištění proti životním rizikům a příslušnost k nim je v tradičních společnostech, jež nedisponovaly jinými stejně spolehlivými pojistnými mechanismy, základní podmínkou přežití. Takové přirozené vzniklé skupiny fungovaly jako seberegulační systémy, jež se udržovaly v rovnováze pomocí mobilizace svých vlastních zdrojů (Castel 1995: 53).

S rozvojem modernity jsou postupně primární formy solidarity nahodávány a rozkládány a to zejména působením trhu a státní moci. Zároveň z hlediska trhu představuje primární sociabilita zónu šedé ekonomiky, pro státní moc, jež zárlivě usiluje o kontrolu nad životem občanů, představuje přirozená sociabilita nebezpečný objekt alternativní loajality, kterou se stát snaží odstranit v úsilí o získání mocenského monopolu.

Zejména první polovina 19. století byla obdobím, kdy v důsledku industrializace rychle postupoval rozklad mechanismů primární solidarity, aniž by na jejich místě stačily vyrůst nové mechanismy sociálního zajištění. Výsledkem byly velké masy vykořeněných existencí, výrazný nárůst anomie a prudké výbuchy sociálního napětí.

V tomto prostoru a za těchto podmínek se rozvíjela sekundární, umělé budovaná solidarita, jejímž prvními izolovanými projevy byly kromě almužen a církevní charity špitály a sirotčince. Od poslední třetiny 19. století získává sekundární solidarita stále systematictější podobu, která vrcholí v instituci sociálního státu. Sociální stát reaguje na skutečnost, že individua byla zbavena velké části svých dřívějších (primárních) sociálních opor, a ve vzniklém vakuu se snaží suplovat potřebu bezpečí pomocí umělé budovaného systému pojištění, který je vystavěn na ose zaměstnanckého poměru.

Členitý systém pojištění zprostředkovaný sociálním státem nedodával mamsám dělníkům a zaměstnancům pouze materiální bezpečí, ale zařazoval je do řádu moderní společnosti jako jeho plnohodnotné členy. Sociální stát kompenzoval dělníkům a zaměstnancům jejich podřízené a závislé postavení tím, že jim

umožnil stát se občány v systému sociálních práv a adekvátně tomu zvýšit míru spotřeby a životní úroveň. Tím výrazně snižoval pocit vykořícení, vedl k poklesu sociálního napětí a pacifikoval široké vrstvy závislých a nemajetných.

I když byl sociální stát od počátku založen na moderních hodnotách mezinárodních a mezikupinové (sekundární) solidarity spolu s jeho vývojem dochází pozvolna k zeslabování všech forem solidarity a tento proces se projevuje současně v mnoha oblastech a vztazích. Všechny tyto případy desolidarizace sílí v průběhu druhé poloviny 20. století a slévají se na jeho konci do podoby akutní krize sociálního státu.

7.1 Projevy poklesu solidarity

K poklesu solidarity v rámci sociálního státu dochází prakticky ve všech oblastech, jež jsou zasázeny jeho vnitřními problémy, tedy v souvislosti s flexibilizací práce, v souvislosti s krizí rodiny, v důsledku stárnutí populace a podobně.

Proces flexibilizace práce vede k tomu, že pouze část zaměstnanců si podřizuje plnohodnotnou práci. Tito lidé tvoří tvrdé jádro těch, kdo mají zaměstnání relativně stabilní a dobře placené s perspektivou vzestupu či alespoň udržení své pozice. Ostatní klesají na zaměstnaneckou periferii, kde vedle sebe nalezneme několik typů pracovníků. Jednak jsou to ti, kdo pracují sice na plnou pracovní dobu, jejich kvalifikace je však snadno nahraditelná a mohou být lehce vystřídáni pracovní silou v lacnějších zemích. Jsou zde však také ti, na něž zbyla jen prekarizovaná práce, tedy práce dočasná a na sníženou pracovní dobu, lidé s nízkými výdělky, kteří se pohybují mezi nárazovými šancemi na přechodné zaměstnání. Jejich pracovní podmínky jsou často na samém okraji zákonníku práce, možnost chránit svá práva kolektivně je zanedbatelná, jejich odborová organizovanost je mizivá.

Revnivost mezi různě zvýhodněnými skupinami na trhu práce je vysoká, vazby solidarity zde téměř neexistují v rámci jednotlivých zemí a už vůbec ne mezi nimi. Jak poznamenává André Gorz, také ty firmy, které se snaží udržet plnohodnotná místa pro své zaměstnance, tak mohou činit jen za předpokladu, že přenesou vyrovnávací tlaků kolísající tržní poptávky na své subdodavatele. Druhou stranou jistoty zaměstnání v mateřské firmě se tak stává prekarita zaměstnání a sociální nejistota na jiných místech ekonomiky.

Celoživotní zaměstnání a sociální integrace pracovníků se stávají výjimečným privilegiem rezervovaným pouze pro elitu. Tato strategie vede k prohlubování duálního charakteru ekonomiky vyspělých zemí (Gorz 1988: 110).

Pevné jádro zaměstnanců zůstává ovšem zároveň pod velkým tlakem, který směřuje k tomu, aby namísto kolektivního vyjednávání nastoupily individualizované pracovní smlouvy. To mezi nimi zvyšuje rivalitu. Spojuje je pouze jejich odpor k pracovním periferiím, na které, podle svého názoru, doplácí vyššími daněmi a vyššími odvody na pojištění.

Pracovníci na periferii trhu práce čelí zase stálým tlakům na snižování mzdy a zhoršování sociálních práv, o nichž se jim tvrdí, že jsou ve srovnání s pracovní silou v lacinných zemích zbytečně předbujilá. Oni zase vytýkají zaměstnancům, kteří ještě mají plnohodnotnou práci, že jsou v systému zabezpečení privilegiováni na úkor těch ostatních.⁶²

Navíc existuje v oblasti práce výrazná desolidarizace mezi těmi, kdo jakoukoliv práci mají, a těmi, kdo nemohou na trh práce vůbec proniknout, ať již se jedná o mladé lidi hledající své první zaměstnání, o osamělé nezaměstnané matky, anebo o neperspektivní stárnoucí muže a ženy.

Také v důsledku zvýšení křehkosti rodiny a proměn jejího charakteru vznikají nové formy desolidarizace. Zdrvojem napětí je v této oblasti především rozpor mezi těmi, kdo omezili počet svých dětí a získali tím jednostranné zvýhodnění, oproti těm, kdo děti mají. Tito lidé sami na výdělech na děti ušetřili, ve stáří však o ně budou (přinejmenším částečně) pečovat právě potomci těch, kdo si pořítili děti a spolu s nimi – velmi reálné riziko nižší životní úrovně. Podle propočtů jsou disponibilní finanční prostředky bezdětné rodiny v současné době v Německu zhruba desetkrát vyšší než finanční prostředky rodiny se třemi dětmi (Döring 1999: 57). Je svým způsobem přirozené, že v tomto systému nejsou děti vnímány jako důležitá opora ve stáří, nýbrž spíše jako tíživé ekonomické závaží přítomnosti.

Tato forma desolidarizace by měla být, podle názoru některých, řešena mnohem výraznější podporou rodin s dětmi, které vytvářejí rezervu pro placení starobních důchodů všem, tedy i bezdětným. Ti, kdo žádné děti nevychovávali, tedy černí pasažéři průběžného důchodového systému, by měli být dále více zatíženi a zároveň by se jim měly o něco redukovat příjmy ve stáří z veřejných zdrojů. Dnešní penzijní systém však naopak uděluje nezanedbatelné prémie za bezdětnost v podobě možnosti bezdětných párů odkládat si na stáří více v kapitálovém penzijním systému (Kaufmann 1997: 82).

Stejně tak jako je ohrožena solidarita mezi rodinami s dětmi a bezdětnými páry, je ohrožena také solidarita mezigenerační. Právě demografické problémy se staly oblíbeným nástrojem útoků proti organizované solidaritě. Jde o to, že dnešní generace ekonomicky aktivních platí v řadě vyspělých zemí na pen-

⁶² Pro zhoršování poměří na trhu práce je ostatně příznačné, že podmínky, které byly ještě v nedávné minulosti normou, jsou stále více označovány za nezásaditelné privilegium.

zjini zajištění nejvíce v celé historii penzijního pojištění. Generace dnešních důchodců pobírá zase nejvyšší penze v historii. Ti, kdo na dnešní důchodce v průběžném systému platí, budou mít však jednu penze výrazně nižší, což je dáno logikou stárnutí populace i již zmíněnými změnami na trhu práce.

Podobná logika, jaká vládne ve vztazích mezi starými a mladými, funguje také ve vztahu mezi zdravými a nemocnými. Mladší generace ekonomicky aktivních, které ze svých příspěvků financují systém zdravotního pojištění, z něj čerpají mnohonásobně méně prostředků než starší generace, které již do tohoto systému nepříspěvají.

7.2 Sebedestruktce solidarity

Vážný problém sociálního státu spočívá v tom, že i když se formálně odvolává na myšlenku solidarity, sám svým fungováním solidariitu v nejednom ohledu ohrožuje, podtrývá a rozkládá. Velice kritický je v tomto ohledu vůči sociálnímu státu André Gorz: „Sociální stát je třeba chápat jako náhražku společnosti. Při neexistenci společnosti schopné seberegulace, reguloval po dobu pětadvaceti let trvání fordistického kompromisu expanzi ekonomiky a fungování trhu. Institucionální kompromisy kolektivního vyjednávání mezi třídami (jež byly přetřeny na sociální partnery) a čini rozvoj ekonomické racionality sociálně tolerovatelným a materiálně únosným díky pravidlům, která jí uložil, a díky hranicím, kterými ji sevřel. Nikdy však nebyl tvůrcem společnosti a nemohl jím ani být. Peněžní přerozdělování plodů ekonomické expanze, systémy sociálního zajištění, povinného pojištění, ochrany apod. více či méně úspěšně nahrazovaly mizející solidaritu a slábnoucí sociální vazby. Nevytvářely však žádnou solidaritu novou. Tento stát redistribuoval málo průhledným a nepřímým způsobem část sociálně produkovaného bohatství, aniž by se přitom vytvářely jakékoliv vazby solidarity mezi jednotlivci, vrstvami a třídami. Občané totiž nebyli aktivními subjekty, ale pouze objekty v kategorii plátců pojištění, daňových poplatníků a adresátů dávek“ (Gorz 1988: 294).

Podle jiných analytiků se stal sociální stát v jistém smyslu obětí svého vlastního úspěchu. Podarilo se mu výrazně rozšířit a stabilizovat střední vrstvy, tedy vrstvy vyznačující se mentálníou vyhraněností individualismu. Právě příslušníci těchto vrstev nyní stojí v prvních řadách těch, kdo bojují proti solidaritě.

At již sociální stát svoji povahou bezprostředně solidaritu vylučuje, anebo ji likviduje zprostředkovaně péčí o vrstvy, které solidaritu neuznávají, v každém případě se v jeho rámci rozvíjí spirála sebedestruktce solidarity.

Dochází k tomu především na poli generačního problému a také v oblasti trhu práce. V obou případech narůstá počet lidí závislých na přerozdělování příjmů, což zhoršuje poměr mezi těmi, kdo sociální stát financují, a těmi, kdo z něho profitují. Aby odškodnil rostoucí část populace, která je z trhu práce vylučována, měl by stát stále více zvyšovat zdanění práce. Velká část ceny práce pak slouží ke kompenzaci příspěvků těch, kdo jsou z práce vyloučeni. To vyvolává zpětně redukcii poptávky po práci a celý nepoměr se jen umocňuje. Obecně pak narůstá rozdíl mezi počtem těch, kdo přispívají na sociální pojištění, a počty těch, kdo na ně mají nárok, at již z důvodu růstu počtu nezaměstnaných, zvyšováním počtu rodin s jedním živitelem, nárůstu počtu studentů, důchodců atd.

Dalším zdrojem poklesu a zproblematicování solidarity poskytované v rámci sociálního státu jsou četné případy, kdy solidarita vyžadovaná jedněmi jde na úkor druhých, kteří se pak cítí znevýhodnění. V rámci sociálního státu tak vznikají nové nerovnosti nejen mezi příjemci sociálního zajištění a těmi, kdo toto zajištění hradí, ale také mezi těmi, kdo mají nároky jisté, a těmi, kdo si jimi jisti nejsou. Tato hranice prochází často mezi skupinami, které mají své nároky jistěny korporativně, a těmi, kdo organizováni nejsou (nezaměstnaní, chudí, sociálně vyloučení apod.).

Další napětí a doprovozná desolidarizace se vytváří například mezi podnikateli a zaměstnanci tržního sektoru na straně jedné a zájmy zaměstnanců veřejných služeb na straně druhé.

Proces desolidarizace prochází určitými kvalitativními stupni a může dosáhnout různé velké hloubky s různě závažnými důsledky. V počínající fázi má podobu toho, co německý badatel F. X. Kaufmann (1997) označuje termínem „individuální desolidarizace“. Ide o obyčejnou snahu jednotlivci mít výhody z účelového využívání zákonů na sociální ochranu. Může to mít podobu zneužívání sociálních výhod, ale také daňových úniků ze strany bohatých, či podobu účasti v šedé ekonomice ze strany sociálně potřebných.

Systematičtější formou desolidarizace – Kaufmann ji označuje jako „desolidarizaci kolektivní“ – je snaha celých organizací a firem přehodit břímě vydržování sociálního státu na ty, kdo mají ve společnosti horší postavení a menší vliv. Tato snaha bývá doprovázena třetí a nejradikálnější formou, takzvanou „kulturní desolidarizací“, tedy snahou revidovat hodnoty, na nichž je sociální stát založen, nastolit právo silnějšího či výkonnějšího, a tak zpochybňovat samotné normativní základy sociálního státu.

Veřejnost je vůči různým formám desocializace různě tolerantní. Četné výzkumy potvrzují vcelku banální zjištění, podle něhož solidarita v podobě univerzálních programů využitelných všemi (zajištění v nemoci a ve stáří) má ve veřejnosti mnohem větší podporu než ty formy solidarity, které se vztahují

jen na některé zvláštní skupiny obyvatelstva (programy na podporu chudých, bezdomovců, ale také rodin s malými dětmi apod.). Je to absurdní, protože programy na podporu nejchudších spotřebovávají jen zlomek veřejných výdajů, takže jejich redukce by tíživou situaci sociálního státu neřešila.⁶³

Problémy sociálního státu mají být, jak známo, řešeny pomocí jeho modernizace. Zde spočívá mnohem závažnější otázka: Pokles mezosobní a mezikupinové solidarity představuje jeden z nejvýznamnějších příznaků postupující krize sociálního státu, a mechanismy takzvané modernizace, jež mají tuto krizi údajně vyřešit, neobsahují v sobě bohužel nic, co by bylo schopno upadlou solidaritu oživit. Právě naopak, dále ji oslabují a činí tak především ve dvou ohledech.

Jednak tím, že se zdůrazňují pouze čisté technické aspekty různých modernizačních procedur, což otázku solidarity zamlžuje a zakrývá. Dizajněři modernizace podrobně diskutují například otázky různých systémů penzijního zabezpečení a odstupňování různých typů sociálních dávek. Dohadují se, jakou váhu mají mít při financování sociálních výdajů daně a v jakém rozsahu je třeba ponechat sociální pojistné. V případě daní zvažují, v jakém poměru nastavit daně přímé a nepřímé, jak vyladit daň z přidané hodnoty, nakolik zapojit daně z majetku. U pojistného rozehrájí váhu spoluúčasti zaměstnanců a zaměstnavatelů a řadu dalších parametrů.

Nevěnují přitom prakticky žádnou pozornost obecnější filozofii pojištění, ve které hraje právě hodnota solidarity zcela zásadní roli. To souvisí se skutečností, že navrhovaná opatření zpravidla se solidaritou příliš nepočítají a mnohem větší důraz kladou na aktivizaci jednotlivců, kteří mají své problémy řešit iniciativně sami bez ohledu na to, mají-li k tomu potřebné zdroje.

Je vysocce pravděpodobné, že v důsledku tohoto typu „modernizace“ dojde ke zvýraznění polarizace ve společnosti. Spolu s tím lze očekávat další výrazný pokles míry mezikupinové solidarity. Takový vývoj by totiž vedl jen k dalšímu prohloubení krize pojišťovacího paradigmatu.

7.3 Krize pojišťovacího paradigmatu

Sekundární solidarita uměle vytvářená sociálním státem vycházela z toho, že malé a lokální skupiny, z nichž se skládala předpůmyslová tradiční společnost, byly v moderní společnosti nahrazeny početnými kategoriemi lidí, kteří

se navzájem sice zpravidla vůbec neznali, nacházeli se však v prakticky totožných podmínkách a čelili v zásadě stejným sociálním rizikům.

Ideální mechanismus jejich zabezpečení představoval v této situaci systém sociálního pojištění. Jak konstatuje Pierre Rosanvallon (1995), sociální pojištění funguje na principu neviditelné ruky, která zcela automaticky produkuje bezpečí a solidaritu, aniž by jednotlivci byli vedeni uslechtilostí a ohledy vůči druhým.⁶⁴ Díky pojištění už sociální politika neměla potřebu sahát k morálním kategoriím. Mechanismus pojištění smiřuje zájmy společnosti a individua zcela automaticky a bez intervence morálky, neboť umožňuje každému jednotlivci mít výhody z výhod celku, zároveň však ponechává každému svobodu existovat jako nezávislý jedinec. Tím se liší systém pojištění výrazně od vazeb primární solidarity, jež svazovaly členy skupiny a snižovaly na minimum prostor pro jejich osobní svobodu.

Klasický systém pojištění zaváděný sociálními státy posiloval představu o rozložení zodpovědnosti na celou společnost, tedy o její socializaci. Otázka hledání viny za neúspěch byla spíše druhotná. Důležitější bylo nalézt uspokojivé odškodnění, jež poškozeného pojištěnce utvrdí ve víře ve správnost jeho investice a učiní celý systém atraktivnější pro druhé, kteří se cítí být ohroženi ve srovnatelné míře jako on.

Dnes je ovšem pojišťovací paradigma v krizi. Vycházelo z předpokladu, že rizika jsou rovnoměrně rozložena a čisté náhodná.⁶⁵ Dnešní společnost se však stále více rozpadá do skupin, jejichž situace a perspektivy jsou nesorušenitelné. Sociální exkluze a dlouhodobá nezaměstnanost se týká různých skupin lidí v různé míře. Navíc to jsou stále více stabilní, nikoliv jen přechodné stavy. Podobné je tomu v případě neprohodnotných forem práce nebo v případě závislosti bezmocných a chudých starých lidí.

Systém solidárního pojištění byl navíc založen na předpokladu existence jakéhosi „závoje nevědomosti“, který znemožňuje jednotlivcům přesnější odhadnout míru rizik, jimž jsou v poměru ke druhým vystaveni. Tento závoj nevědomosti před námi stále více poodhaluje věda. Například pokroky genetiky ukazují, že mnoho závažných nemocí se neprojeví náhodně, ale jsou již obsaženy v naší genetické výbavě. Riziko se tak stává mnohem předpověditelnější a výrazně osobnější. Vrozené získává převahu nad získaným. Protože nejsou všichni ohroženi ve stejné míře, přestává mít smysl, aby všichni platili stejně na pojištění.

⁶⁴ Rosanvallonovo přirovnání principu sociálního pojištění k mechanismu neviditelné ruky poněkud zakrývá skutečnost, že existují dva odlišné principy pojištění, z nichž jen jeden – soukromé pojištění – funguje na čisté tržním principu také po technické stránce, když uvádí do vztahu výši pojistného a výši rizika.

⁶⁵ Tento předpoklad byl naposledy splněn ve společnosti silných středních vrstev. V takové společnosti je každý ohrožen ve srovnatelné míře a ve velkou náhodně. Stagrace a rozklad středních vrstev může tedy krizi pojišťovacího paradigmatu jedinec prohloubit.

⁶³ Například v Německu spotřebovává péče o sociálně nejšlejší (Sozialhilfe) pouze 4% výdajů sociálního státu.

Silnou stránkou sociálního státu byl kdysi vynález mechanismu pojištění, který dokázal překonat omezení primárních forem solidarity. Zároveň se však nový systém pojištění stává jeho výraznou slabinou, jakmile se závoji nevědomosti ohledně distribuce rizik ve společnosti začal rozpílyvat. Mechanismus pojištění byl založen na prostém kalkulu, neměl v sobě nic morálního, spočíval pouze na ochotě dostatečného počtu navzájem si cízích a vzájemně lhostejných lidí pojistit se proti předpokládaným a přitom nepředpověditelným společným rizikům. Pokrok vědy umožňuje předvídat a sociálně lokalizovat stále větší počet sociálních, zdravotních a dalších rizik, solidarita založená na nevědomosti se začíná rychle rozpílyvat. Nikoliv snad proto, že by se lidé stali sobectějšími, než byli dříve. Stali se pouze informovanějšími.

Pierre Rosanvallon předpokládá, že krize pojišťovacího paradigmatu zvýší roli daní při financování sociálního státu. To proto, že pojištění přestává fungovat, jakmile příliš naroste rozdíl mezi klesajícími počty těch, kdo platí sociální příspěvky, a rostoucími počty těch, kdo na ně mají právo.

Příspěvky na pojištění jsou navíc vázány na placenou práci, kterou v podmínkách rostoucí celosvětové konkurence neúměrně prodražují. Proto Rosanvallon navrhuje příspěvky na pojištění snížit a naopak daně v adekvátním poměru zvýšit.⁶⁶

Jiným, dlouho diskutovaným a zdánlivě velice radikálním opatřením ke zvýšení solidarity v rámci celé společnosti by bylo zavedení takzvaného občanského platu. Byl by pobírán každým občanem ve stejné výši od dosažení plnoletosti až do smrti. Byl by vyplácen v takovém rozsahu, aby kryl všechny základní potřeby, což by umožnilo odbourat četné sociální dávky i podporu v nezaměstnanosti a zrušit státem vyplácenou penzi. Přiměřeně vysoký občanský plat by umožňoval každému svobodnou volbu, zda chce či nechce pracovat, studovat, cestovat, popřípadě se věnovat jiným aktivitám.

Zavedení občanského platu – a to i v případě, že by byl ufinancovatelný – by ovšem vedlo k vážným problémům. V zásadě by to umožňovalo firmám snížit o jeho výši vyplácené mzdy s poukazem na to, že zaměstnanci mají své základní potřeby tak jako tak pokryté. Představoval by tedy formu masivních dotací soukromým podnikům krytou z daní daňových poplatníků.

Výše daní a poplatků odevzdávaných firmami by naopak poklesla adekvátně poklesu jimi vyplácených mezd.

Navíc by vedlo ustavení občanského platu k tomu, že by byl bagatelizován problém nezaměstnanosti s odkazem na to, že všichni občané mají základní potřeby beztak zajištěny. Zisky firem by naopak vzrostly, a to v situaci, kdy klesá šance přimět zejména velké firmy k tomu, aby se úměrně své finanční síle podílely na financování sociální solidarity.

7.4 Desolidarizace, o které se nemluví

Pokles solidarity, který ohrožuje fungování celého systému pojištění, se netýká zdaleka jen vztahů mezi jednotlivými skupinami a kategoriemi obyvatel. Celá konstrukce sociálního státu je ohrožena, jakmile pomine vzájemná solidarita mezi firmami a jejich zaměstnanci. Právě k tomu ovšem dochází v souvislosti s globalizací. Firmy se přestávají chovat sociálně zodpovědně.

Ve Francii i v dalších rozvinutých sociálních státech byly například nejvyšší platy ještě v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století poměrně výrazně limitovány. To umožňovalo provádět redistribuční uvnitř masy nánázeďních a získávat zdroje pro výplaty nejnižších mezd pro nekvalifikované (SMIC). Mluvílo se tehdy o „nevíditelné sociální politice“ firem. Naopak mladí lidé v té době akceptovali nižší platy, protože věděli, že s věkem a s léty odpracovanými u firmy jim porostou. Tím se podíleli na subvencování platů svých starších kolegů. To vše skončilo v osmdesátých letech 20. století, kdy rozdíl mezi platy začínají přímo astronomicky narůstat.

Sociální zodpovědnost se v podmínkách zosířené konkurence stává pro firmy brzdou ve zvyšování jejich kompetitivitv na světových trzích. Svoji konkurenceschopnost posilují za pomoci strategie vnější a vnitřní flexibility. Vnější flexibilita přitom znamená, že firma přechází z hierarchické formy organizace na formu síťovou, kdy její stabilní centrum je propojeno se sérií pružně se obměňujících periferních subdodavatelů, kteří nejsou zaměstnanci firmy. Veškerá konkurence a tržní nejistota se přesunuje právě mezi tyto subdodavatele. Doprovodným jevem je vznik nepochodnotných pracovních kontraktů a vysoké riziko nezaměstnanosti na periférii firemních sítí.

Strategie vnitřní flexibility spočívá v tom, že firmy formují svůj vlastní personál tak, aby pružně reagoval na rychle se měnící požadavky trhu. Cenou za to je eliminace těch, kdo nejsou schopni rychle se přizpůsobovat.

Obojí strategie znemožňuje podnikům pokračovat v sociálně integrační funkci. Naopak, začínají stále více fungovat jako stroje na produkování sociální zranitelnosti, jako stroje na exkluzi (Castel 1995: 656).

Firmy, puzeň tlaky globalizace, porušily pakt solidarity jak se svými zaměstnanci, tak také se státem a snaží se přenášet své vlastní náklady na oba

⁶⁶ Jedno z možných řešení vidí v zavádění takového typu daní, které by byly placeny všemi, a tak by zvýšovaly míru celospolečenské solidarity. Příkladem může být CGS (Contribution sociale générale), tedy příspěvek z příjmů jakéhokoli druhu vybíraný ve stejné výši ode všech občanů včetně důchodců. Příspěvek je určen na vyplácení rodinných příživců, čímž posiluje jednak mezigenerační solidaritu, jednak solidaritu mezi rodnými s dětmi a bezdětnými jednočlenci a páry.

bývalé partnery. Na zaměstnance přenášejí stále větší část nákladů na udržování a reprodukci jejich pracovní síly tím, že jim přestávají přispívat na vzdělávání, rekvalifikaci, rekreaci, ale také na zdravotní a penzijní pojištění. V průběhu „modernizace“ jsou tyto náklady přenášeny na samotné zaměstnance či na formálně nezávislé subdodavatele.

Zaroveň firmy přenášejí péči o svoji vlastní prosperitu v nebyvalé míře na stát.⁶⁷ Nejde přitom zdaleka jen o stále košatější nabídky investičních pobídek, které velkým nadnárodním korporacím umožňují využívat prakticky zdarma infrastrukturu hostitelské země, získávat hluboko pod cenou pozemky a prostory pro svoji činnost, dosahovat obrovských daňových úlev a těšit se z daňových prázdnin.

Mnoha domácím firmám navíc pomohl stát hradit z peněz daňových poplatníků jejich přechod z pevných organizací k síťovému uspořádání. Sociální stát totiž vydatně subvencoval rušení míst ve velkých průmyslových podnicích (například skrze příspěvky na odchod do předčasného důchodu), zároveň subvencoval tvorbu pracovních míst v malých periferních podnicích služeb (například skrze příspěvky na stáže a na rekvalifikační kurzy). Často šlo přitom jen o reorganizaci v rámci jednoho velkého podniku, který přitom ne-jednou snížil příjmy bývalých zaměstnanců převedených na subdodavatele a ještě za to dostal příspěvky od státu. Poté, co za peníze daňových poplatníků firma zvýšila svoji konkurenceschopnost, začala hlasitě protestovat proti příliš zbytnému sociálnímu státu a hrozit odchodem do ciziny, pokud jí nebudou sníženy daně (Boltanski 1999: 343).

Prohlající transformace ekonomik v podmínkách globalizace spolu s přechodem k ekonomice služeb a s prohlubující se krizí sociálního zajištění vedly k novému uspořádání ekonomicko-sociálních sektorů a k přerušení vazeb solidarity mezi nimi. Podle francouzského sociologa Francois Dubeta lze z tohoto hlediska identifikovat v rámci jednotlivých zemí čtyři velké sektory.⁶⁸

Nejprestižnější postavení mají „les compétitifs“, tedy silné firmy orientované na vývoz a dominující celému ekonomickému sektoru. Tyto firmy jsou nuceny podřítit veškeré své chování udržení vlastní světové konkurenceschopnosti. Díky svému strategickému postavení mají možnost vystupovat vůči státu z pozice síly a vyžadovat všemožná privilegia a úlevy. Stát naopak v podmínkách globalizované ekonomiky ztrácí nástroje, s jejichž pomocí by mohl tyto firmy přimět k sociálně citlivému chování.

Druhou skupinou jsou „les précaires“, tedy podniky střední a menší kategorie závislé na silných exportérech. Nemohou si dovolit sociální citlivost vůči svým zaměstnancům, protože by je to mohlo vyřadit ze soutěže o zakázky firmami první kategorie. Naopak, v rámci svého přežívání na periférii ekonomiky vyžadují od sociálního státu nejirůznější zvýhodnění a úlevy. Právě sem směřují například prostředky na rekvalifikaci, dotace na stáže a peníze na podporu aktivní politiky zaměstnanosti.

Třetí skupinu tvoří „les protégés“, veřejný sektor a profese závislejší na státu. Tito zaměstnanci v minulosti požívali nejúplnější sociální ochrany, a proto nesou s největší neľibostí každý náznak ústupu od ní. Každý pokus o „modernizaci“ sociálního státu hrozí zhoršit především jejich pozici ve smyslu poklesu zabezpečení a nárůstu nejistoty.

Konečně čtvrtou skupinu představují „les exclus“, to znamená ti, kteří byli již ze společnosti zaměstnání vyvrženi a stali se objekty péče a trvalého, málo úspěšného opětného začleňování do společnosti. I když by potřebovali největší dávky solidarity, žádá z předchozích tří skupin ji nemá na rozdávání.

7.5 Směřujeme k solidární Evropě?

V situaci, kdy nejrůznější formy desolidarizace rozkládají systémy pojištění na úrovni jednotlivých států, zaznívají překvapivě hlasy o budování jednotné, sociálně zodpovědné Evropy. Tento požadavek bohužel dosud nepřekročil nějak významnější zcela povrchní úroveň frázevitých deklarací. Evropa zatím nebuduje ani v náznavu jednotný sociální stát. Pouze tu a tam doporučuje jednotlivým zemím minimální sociální standardy, což nikoho nic nestojí, a omezuje se na pokrytí několika málo sociálních rizik vybraných skupin (například zahraničních dělníků).

Nikdo z těch, kdo heslo sociálně solidární Evropy v politických kampaních využívá, se bohužel vážněji nezabývá otázkou, jak dosáhnout solidární Evropy, jestliže solidarita v rámci jednotlivých evropských zemí byla zproblematizována a její rozklad se prohlubuje.

Kdo by měl vlastně být nositelem solidární Evropy? Mají to být velcí finančníci a průmyslníci, kdo bude usilovat o síhovou a energetickou celoevropskou regulaci poté, co se zřavili mnohem slabší regulace na úrovni národních států? Mají to být mladí lidé, kteří jsou stále méně ochotni přispívat na stárnoucí populaci ve své vlastní zemi, budou se však raději skládat na důchodce v měřítku celoevropském? Budou chtít ti, kdo dosud mají plnohodnotné zaměstnání, přispívat na sociální pojištění masy lidí v zemích, které jako Velká Británie, Španělsko či Nizozemsko vsadily na dílčí a časově omezené pracovní kontrakty?

⁶⁷ Činí tak mimochodem v době, kdy převládá neoliberalní požadavek, aby se stát nemířšoval do ekonomiky.

⁶⁸ Blíže k této Dubetově typologii viz Bouffartigue (2004: 26).

Pokud by politici, kteří hovoří o budování sociálně zodpovědné Evropy, mysleli své řeči opravdu vážně, museli by se začít důklaději zabývat dvěma naprosto elementárními otázkami:

Na jaké úrovni lze harmonizovat systémy sociálního zabezpečení v měřítku celé Evropy? Rozhodně by to nemohlo být v intencích modelu skandinávského, protože to by vyžadovalo vysoké zvýšení daní ve většině evropských zemí. Jestliže samotné relativně bohaté skandinávské země mají stále větší problémy s financováním svého systému sociálního zabezpečení, je stěžejší představitelné, že by k tomuto systému mohly přistoupit země výrazně chudší, jichž je v Evropě většina.

Celoevropský sociální systém by ale nemohl být budován ani podle vzoru kontinentálního. Ten je v základech ořísen krizí společnosti zaměstnání. Jestliže bohaté Německo není schopno financovat svůj sociální systém poté, co nezaměstnanost dosáhla určitěho bodu, jak by to mohly dokázat země, které mají nezaměstnanost ještě vyšší a produktivitu ekonomiky výrazně nižší než Německo?⁶⁹

V úvahu nepřichází ani model jižní Evropy, protože ten předpokládá, že řadu služeb sociálního zabezpečení plní relativně soudržná a stabilní rodina. Lze spíše očekávat rostoucí křehkost rodiny v zemích jižní Evropy než posilování její soudržnosti v zemích Evropy severní. Nejpravděpodobnější je tedy převzetí modelu liberálního, což by ale pro velkou část zemí Evropy znamenalo sociální regres a pokles sociálního zabezpečení na úroveň nejnižšího společného jmenovatele. I ten by mohl být zachován na dnešní úrovni jen v případě, že bude uspokojivě zodpovězena také následující otázka.

Jak je možné vybudovat sjednocenou Evropu bez sjednocení daní, tedy bez harmonizace daňového systému? Závody ve snižování daní, které mají jednotlivým zemím umožnit nalákat cizí investory, nepřipouštějí myšlenku sociálně solidární Evropy, ale naopak ji diskreditují. Země, která sníží daně pod úroveň ostatních, se chová podobně jako rodina, která zvolí bezdětnost a využívá přitom všech výhod penzijního systému. Taková země má oproti ostatním hned dvoji výhodou. Na jedné straně může příslibem nižších daní připravit o část investorů země, které se do závodu o snižování daní nezapojily. Taková země sniží sice výdaje na vlastní nezaměstnané, avšak ve státech, odkud investory odlákala, budou tyto výdaje naopak zvýšeny.

Země s nižšími daněmi přitom bude mít zpravidla nižší objem prostředků na veřejné výdaje. I když třeba ušetří na výdajích na nezaměstnanost, bude požadovat od Evropské unie dotace do jiných oblastí. Tyto dotace jsou však

hrazeny především z prostředků zemí, které své daně nesnižily. Takové země budou tedy postíženy dvakrát. Budou muset dotovat své chudší sousedy, kteří jim přebírají daňovým dumpingem cizí investory, zvyšují nezaměstnanost, a tedy snižují rozsah zdrojů, z nichž by mohly tyto dotace bohatší země rozdávat.

Hezké řeči o budování solidární Evropy mají dnes podobu utopie. Tato utopie však slouží zároveň jako určitá ideologie. Zejména sociálně demokraticí politici používají příslib budoucí sociálně zodpovědné Evropy k tomu, aby svým voličům osladili ústup od sociální zodpovědnosti ve vlastní zemi. Systém sociálního zabezpečení se lépe zesťhluje, oslovává, redukuje, prostě „modernizuje“ za předpokladu, že lze voliče uklidňovat představou sociální Evropy, která bude jednou v budoucnu prý mnohem štědrější, velkorysejší a sociálně bezpečnější (a zároveň paradoxně jistě také modernější), než jsou dnešní národní státy.

Existuje přitom nezanedbatelné riziko, že jediná či převládající forma solidarity, pro kterou se v Evropě reálně vytváří prostor, je solidarita uvnitř celoevropské mocenské elity. Nebezpečí, že hospodářské a politické elity dají přednost solidaritě v rámci své politické třídy před solidaritou s těmi, které mají zastupovat, se zvyšuje a vyostřuje na celoevropské úrovni“ (Döring 1999: 83).

⁶⁹ Rozšířit německý systém sociálního zajištění jen na evropskou patnáctku by každoročně stálo navíc 500 miliard euro (Schmid 2002: 65).